

KISALFÖLDI ÉS ALFÖLDI MEZŐVÁROSOK KÜLÖNBÖZŐSÉGE, KISVÁROSI ÉRTÉKEK VÉDELME

(The Difference between the Market-Towns in the Great
Hungarian Plain and the Small Hungarian Plain,
Protection of Small Town Values)

SOMFAI ATTILA

Kulcsszavak:

mezőváros falu középkor jellegvédelem települési alaprajz

Magyarországon sajátos kontraszt figyelhető meg a két nagy országrészre (a Dunántúlra, ill. az Alföldre) jellemző történeti településfejlődésben. A történetileg kialakult falvak és mezővárosok településszerkezete a morfológiai felépítés szerint két fő csoportba sorolható: a Dunántúlra (és így az Észak-Dunántúlon található Kisalföldre is) jellemzők a soros felépítésű telepszerű települések, az Alföldön pedig megtalálhatók a kébaltelkes felépítésű halmazos települések is, amelyek többsége közel kör alakú. A két fő csoporton belül számos altípus lehetséges. Egyes altípusok a későbbi korokban hozzácsatolt településrészek miatt ma már nehezen ismerhetők fel, és a történeti településszerkezet nagymérvű megváltoztatására is akad példa.

A történeti települések vizsgálata megmutatja, hogy az „indokolatlanul szabálytalannak” hitt történeti településalaprajz főbb elemeit számos esetben a topográfiai adottságok határozták meg és részben ennek köszönhetik „egyszeri és megismételhetetlen” arculatukat. Ez a felismerés a településtervezőket a történeti településszövet jobb megbecsülésére ösztönözheti, és hozzájárulhat a gyakorlati településtervezés napjainkban tapasztalható szemléletváltásához. A települések fejlesztésekor már nem csupán egyes műemléképületek, épületegyüttesek, utcák, terek védelme a cél, hanem az egész épített települési környezet és az őt befogadó táji környezet integrált védelme, az ún. jellegvédelem.

Témafelvetés, a kutatás időszerűsége

Magyarország egy új fellendülés korszakának küszöbén áll. A területfejlesztésben politikai szándék és egyben gazdasági szükségszerűség is, hogy a vidék nagyobb szerepet kapjon. A túlzott centralizáció évtizedeinek elmúltával a nagy- és középvárosok mellett szükség lesz újabb gazdasági és ellátó-szervező alközpontokra. A hazai városhálózatban Budapest és a 22 megyei jogú város mellett jelenleg kb. 210 középváros és kisváros szerepel, ebből 100-as nagyságrendű (!) a kisvárosok száma – mégis a településhálózat jövőképét illetően a kisvárosokra meglehetősen kevés figyelem jut.

A vidékfejlesztés fő pólusai továbbra is várhatóan a vidéki nagyvárosok lesznek, azonban a vidék felemelkedésében a kisebb települések is egyre fontosabb szerepet tölthetnek be. Ezért is különösen időszerű, hogy a mezővárosi léptékű-típusú települések fejlődését történeti távlatokban vizsgáljuk, és értékeik ismeretében jövőjüket kedvezően befolyásolhassuk. – Százharminc évvel a mezőváros, mint közigazgatási kategória megszüntetése után természetesen nem lehet újra a hagyományos

mezővárosban gondolkodni, ill. a mezőváros-hálózatot egy az egyben feltámasztani, de valamilyen kisváros kategóriára érezhetően szükség lehet. A történeti elemzéseken túl indokolt az azóta eltelt idő agrárvárosi folyamatainak komplex elemzése, jövőbe mutató tanulságok megfogalmazása.

Magyarországon nagy számú mezőváros volt 1876-ig. Az ország területén viszonylag sűrűn és egyenletesen helyezkedtek el. A volt mezővárosok egy része ellátó szerepkörében és építészeti arculatában őrzi múltját, mások alig különböznek a falvaktól. Az eddigi történeti kutatások az Alföld településeit sajátosabbnak vélték, így a dunántúliakhoz képest behatóbban vizsgálták. Jelen írásból kiderül, hogy a Kisalföldön is számos mezővárosi életút-típus különíthető el, eközben kirajzolódik a dunántúli és alföldi települések eltérő fejlődése is.

A magyar mezővárosok kialakulása, fejlődésük történelmi sajátosságai

A mezővárosok (ún. oppidumok) a magyar vidéki településstruktúrában nagyon fontos szerepet töltek be. Falusias jellegű, de városi kiváltságokkal rendelkező települések voltak, melyek – szemben a szabad királyi városokkal (ún. civitasok) – legtöbbször földesúri vagy egyházi (püspöki) fennhatóság alatt álltak. A mezővárosi címet főleg a középkorban adományozták. A mezőváros elnevezés 1876-ban, a közigazgatás gyökeres átszervezésével megszűnt. Egy részüket községgé minősítették, kisebb részüket pedig várossá.

Mezővárosaink fejlődésében néhány fő vizsgálati szempont alapján jól körvonalazhatók a főbb hasonlóságok és eltérések. Ezek a társadalmi-gazdasági arculat, a feudális hatalom formája (és a hatalom ellenében kifejtett önrendelkezési törekvések eredményessége) és nem utolsósorban a településszerkezeti sajátosságok.

Azon települések kialakulásában, melyek később mezővárosi rangot kaptak, számos tényező játszott szerepet. Leggyakrabban valamilyen helyi értéket, sőt értékek halmozódását fedezhetjük fel. Védelmi értékeket (vár-hegy, víz, mocsár közelsége), kereskedelmi-megközelíthetőségi értékeket (út-csomópont, folyóátkelés), lakhatással összefüggő értéket (topográfiai magassvíztől védett területek) és gazdálkodási-megélhetési értékeket (halászhelyek, erdőségek, legelők, jó termőterületek közelsége). A megnevezett helyi értékek közül úgy tűnik, az egyik legerősebbnek a vásárfunkció bizonyult. Nem véletlen, hogy a II. József-féle katonai felmérési térképen a mezővárosokat „Markt” (piac) megjelöléssel illették.

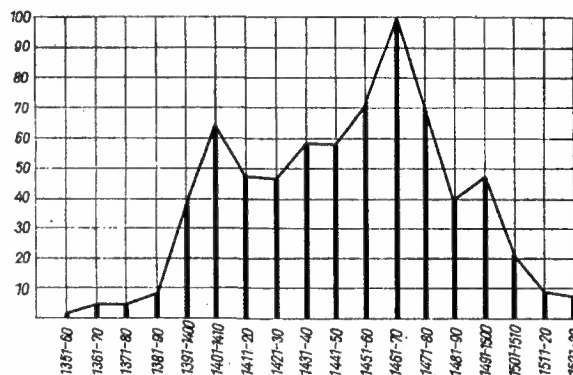
A mezővárosok kialakulását, fejlődését az értékek mellett politikai, szellemi erők alapvetően befolyásolták: a világi (feudális uraságok, ill. városok irányító testülete) vagy egyházi hatalom, befolyás (püspökségek, monostorok). Nemcsak közvetlenül feudális uraságoktól, hanem szabad királyi városoktól vagy más mezővárosoktól is függhettek mezővárosok (pl. a Sopron vármegyei Kismarton-váralja, Fraknó-váralja stb).

Az első városias településekről a 12–13. századi okleveles említésekből tudunk. Az 1390 előtti forrásaink közel 50 mezővárost említenek – sokszor váltakozva, nem következetesen – civitas vagy oppidum néven. A mezővárosi rangok elterjedését a városi kiváltságok szaporodásával összhangban a 15. századra tehetjük. Ekkor már érzékelhető különbség mutatkozik a mezőgazdaság mellett főleg kereskedelemmel és iparral foglalkozó civitasok (királyi városok), valamint az agrárjellegüket fejlődő kézműiparuk ellenére megőrző oppidumok (földesúri mezővárosok) között. A 16–17. században számos település lakói mezővárosi kiváltságait katonai szolgálataik fejében kapták (pl. a Kisalföldön Kapuváron vagy a hajdúsági mezővárosokban pl. Hajdúböszörményben stb.).

Történeti irodalmunk 800–850-re becsüli a 15. század végi mezővárosok számát. Bácskai Vera kutatásai e feltevést igazolják: Erdélyt és Szlavóniát figyelmen kívül hagyva a 15. század végéig mintegy 750 települést említenek oppidum néven, erről a csupán véletlenszerűen fennmaradt oklevelekből tudunk. Grafikonon ábrázolva szembevetendő a mezővárosok számának növekedése Zsigmond király (1387–1437) és még inkább Mátyás király (1458–1490) uralkodásának idején (1., 2. ábra).

1. ÁBRA

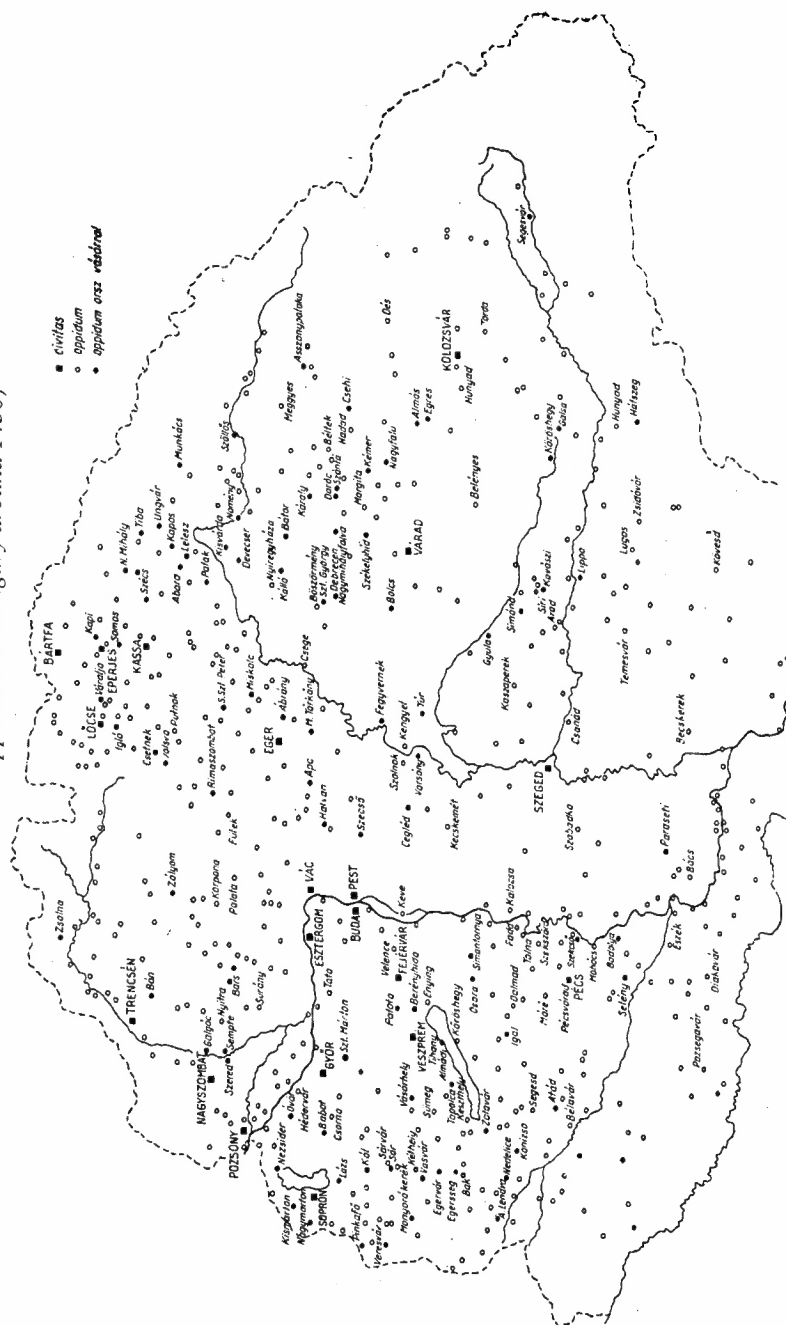
Újabb oppidumok okleveles említései 1350 és 1530 között tízévenkénti bontásban
(The Mention of Further Oppidums in Documents
between 1350 and 1530 by decades)

Forrás: Bácskai 1965.

A 15. század végén az oppidumok átlagnépessége 500 fő körül mozgott. Ez a szám ötszöröse volt a falvak átlagnépességének, de jóval alatta maradt a legtöbb civitas lélekszámának. A népességnek átlagosan az egyötöde élt mezővárosokban, ez az arány egyes vármegyékben vagy uradalmakban még magasabb volt (pl. a Sárvár–kapuvári uradalomban a népesség fele).

1. ÁBRA
Civitasok és oppidumok Magyarországon 1450 körül
(Civitates and Oppidums in Hungary around 1450)

Forrás: Bácskai 1965.

Az oppidumok és a nagyobb falvak közti minőségi különbséget nem az említett eltérő népességszám, hanem inkább a mezőgazdaság ártermelő jellege, az eltérő tulajdonviszonyok (a jobbágy eladhatta telkét), ill. a kézműves lakosság nagyobb aránya (a 15. században esetenként közel 20%) jelentette. A Dunántúl kitűnő éghajlati- és talajadottságai kedveztek a mezőgazdálkodásnak (Győri 1999), pl. bort termeltek eladásra, ill. tájspecifikus növényeket termesztettek. Ezzel szemben az alföldi pusztai legelők leggazdaságosabb hasznosítása a külterjes állattenyésztés volt. A termékeket nem csak helyi és környékbeli vásárokon értékesítették – márhák, lovak ezreit hajtották a határon túlra, pl. Bécsbe. A 15. századi magyar külkereskedelem 60%-át jelentő állatkivitel elsősorban az alföldi mezővárosokból került ki. A mezőgazdálkodást kiszolgáló kézműipar továbbfejlődésével a 18. századra céhek jöttek létre (Bácskai 1965).

Az alföldi mezővárosok lakossága a falvakéval összehasonlítva lényegesen szabadabb körülmények között gazdálkodhatott. Ez vagyoni és társadalmi differenciálódáshoz vezetett. A közösség egyes tagjai jobban kiemelkedtek, és a rátermettebb gazdák idővel nemességet kaphattak (Kecskeméten, Nagykovácsán) – ez a város világi földesurának legtöbbször érdekében állt, míg az egyházi irányítás alatt álló városokban kevésbé (Cegléden). Az így kiemelkedett gazdák a mezővárosok irányító testületében a város földterületeinek növelésén, a viszonylagos autonómia előmozdításán fáradoztak. A földesúri terheket egy összegben (census) válthatták meg a jobbágyok, s ez a cenzuális viszony elősegítette az autonóm szervezet kiépülését. A földesúr mezővárosának jövedelmezősége érdekében további privilégiumokat igyekezett szerezni. Az alföldi mezővárosok viszonylagos önállóságát még a török időkben is sikerült megőrizni. A török időkben ugyan megtorpant az alföldi mezővárosok fejlődése, de mint kiváltságos szultáni birtokok, ún. hász városi rangot nyertek (Kecskemét, Nagykovács, Cegléd, Kiskunhalas, Jászberény, Hódmezővásárhely, Mezőtúr és Ványa). A török kiűzését követően, de még inkább a 18. század elejétől a mezővárosok tágas határának eltartóképessége a népesség-növekedéssel fokozatosan telítődött, s ez a mezővárosi társadalom további differenciálódásához, az alsóbb rétegek elszegényedéséhez vezetett. Az alföldi mezővárosok a földesúri befolyás fokozatos lazításáért, minél nagyobb fokú autonómia eléréséért küzdöttek. A polgári fejlődés azon mezővárosokban indulhatott meg legelőbb, melyek a feudális kötelezettségek megváltásával – ill. a századfordulón a földesúr földjeinek megvásárlásával – hamarabb szabadultak a feudális földesúri vagy egyházi függőségtől.

A középkorban Észak-Dunántúl nagy része nem volt török hódoltsági terület, hanem a királyi Magyarország részét képezte. A mezővárosok mégsem fejlődhettek viszonylagosan háborítatlanul, mint a hódoltsági területek mezővárosai. A török portyázások állandóan félelemben tartották az észak-dunántúli települések lakosságát, különösen nagy pusztítást végeztek Bécs egy-egy sikertelen ostroma kapcsán. Győr vármegye Pusztai járásának neve is erre utal (Lengyel 1944). Győr térségében nemcsak a kisebb falvak, hanem olyan nagyobb települések is eltűntek a föld színé-

ről, melyek később talán mezővárossá válhattak volna. A Sokoró vonulatától keletre a települések ritkasága még ma is szembetűnő, mivel csak egy részük tudott újjáéledni. A török idők elmúltával a korábban védelmi feladatokat ellátó mezővárosok lakosságának katonai feladatai csökkentek. A földesurak ezért igyekeztek kiváltságokat megnyirbálni, a jobbágyterheket súlyosbítani. A Kisalföld nagyobb részén az erdők kiirtásával földesúri nagybirtokok jöttek létre (pl. Sopron vármegyében az Esterházyak uradalma), melyeken majorgazdálkodást folytattak. A 17. század közepére a jobbágyterhek – ajándékozási kötelezettség, robot, terményadó, pénzadó stb. – egyre csak súlyosbodtak (Mikó 1968), a 18. században pedig már az állam is megnövekedett igényeket támasztott. A földesurak a majorgazdálkodás kiterjesztése, az állam főként az állandó hadsereg fenntartásának költsége miatt kívánt mind nagyobb terheket rakni a parasztság vállára. Emiatt a dunántúli megyék panaszos kérvényeket küldtek Mária Teréziához. A kormányzatnak érdekében állott, hogy a földesúri terheknek határt szabjon: 1767 és 1774 között az ország 66 megyéjéből 44-ben megtörtént az úrbérrendezés – ez alól kivételt csupán a kiváltságos jász-kun terület és a hajdúvárosok jelentettek a szűkebb értelemben vett Magyarországon (Felhő 1970). A Kisalföldön a 19. század második felétől meginduló polgárosodást a kereskedelem, a céhes kereteket meghaladó ipari vállalkozások, városközpontok fokozódó urbanizálódása, igazgatási funkciók egyre nagyobb koncentrációja jelezte. A századfordulóra új típusú szolgáltatások is megjelentek (jogszolgáltatás, többszintű iskolai szerepkör).

A mezőváros településkategóriát a 19. század végén már a feudális idők emlékének tekintették. A kiegyezést követően 1871-ben átfogó közigazgatási átszervezést hajtottak végre, ekkor a mezőváros kategória megszűnt, és a szabad királyi városok szerepköre is lényegesen átalakult. A 12 000 főnél népesebb szabad királyi városok (pl. Győr és Sopron) és egyes kivételes mezővárosok (a Kisalföldön pl. Szombathely, az Alföldön pl. Kecskemét) magasabb szerepkörű, ún. törvényhatósági jogú városi rangot kaptak, míg más szabad királyi városok (a Kisalföldön pl. Kőszeg, Kismarton, Ruszt), ill. mezővárosok (a Kisalföldön pl. Pápa, az Alföldön pl. Cegléd, Nagykőrös) pedig rendezett tanácsú város címet. Az Északnyugat-Dunántúlon a korábbi sűrű mezőváros-hálózatot nem tartották meg. Például Kapuvár mezőváros 1871-ben nagyközség lett, s csak száz évvel később, 1969-ben lett újra város.

Észak-Dunántúlon, különösen Sopron vármegyében a mezőgazdaság tőkés fejlődése a 19. század derekától gyorsabb volt, mint az ország más részeiben (Simkovits 1965). Általános tendencia a nagybirtokok koncentrálódása és ezzel párhuzamosan a kisbirtokok elaprózódása. Az elszegényedett településlakók többsége számára a kibontakozó gazdasági fejlődés és a meginduló polgárosodás nem hozott érezhető javulást, sőt a technikai fejlődés a munkanélküliség növekedését eredményezte. A föld- és lakótelekínség, kilátástalan életkörülmények miatt a századfordulón a lakosság jelentékeny hányada vándorolt ki Amerikába.

A kisalföldi és alföldi mezővárosok eltérő fejlődése, különös tekintettel a település alaprajzra

Mezővárosaink építészetének főbb vonásai

Mezővárosaink tágabb értelemben vett építésze – a településhálózat, település arculata, építészeti karaktere – a mezővárosias fejlődésnek és a társadalmi-gazdasági viszonyoknak kifejezője. Az építészeti arculat átalakulásában az elemi károk (tűzvészek, árvizek) és a háborúk (elnéptelenedést követő telepítések) is igen jelentős szerepet játszottak.

A 19. század derekáig mezővárosaink építészetét a mezőgazdálkodási jelleg határozta meg. Jó példa erre a dunántúli települések hagyományos oldalhatáros (fésűs) beépítése, amelyből fakadóan az épületek oromfalakkal fordultak az utca felé (3. ábra). A keskeny telket jól kihasználó, eredendően mezőgazdasági jellegű oldalhatáros beépítés számos településen máig fennmaradt, sőt tovább él.

Az oldalhatáros beépítésmódból következő térbeli rend nem jelentett egyhangúságot. Az épületek egyéniségét a tájegységenként és épületenként eltérő építőanyag-használat (pl. vályog, kő, fa), eltérő tetőforma (pl. kontyolt vagy oromzatos), eltérő tornácmegoldások (pl. boltíves gádor vagy oszlopos tornác) és homlokzati díszítés-világ (pl. dunántúli vakolatdíszek, szegedi sugaras faoromzat) hordozta.

3. ÁBRA

*Oldalhatáros beépítésű utcarészlet Fertőrákoson
(Characteristic Street Part in Fertőrákos)*

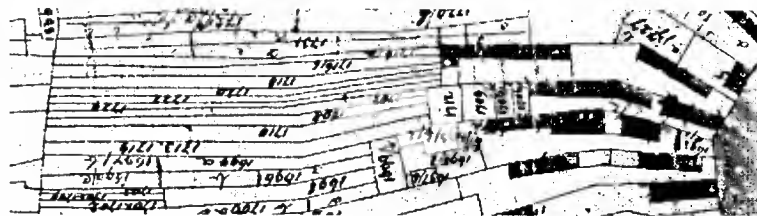

Forrás: Martin 1994.

Korábban az árvizek, belvizek korlátozták egyes mezővárosok területi fejlődését. A népesség növekedése nagymérvű telekaprózódáshoz, a települések erőteljes besűrűsödéséhez vezetett. A folyószabályozások ellenére a századfordulóra fokozott lakótelek-hiány és fokozott termőföld-ínség alakult ki, mivel a várt földosztás nem történt meg (Soproni 1940). A kisalföldi gazdák – hasonlóan az ország más részeihez – számos településen kényszerűségből eladták szalagtelkük udvarának egy részét, ahol a vevő (vagy épp a gazda rokonai) építettek egymás mögé zsúfolódó újabb és újabb házakat (Göcsei 1943). Az egyes szalagtelkeken sok esetben 6–8 ház is következett egymás után, elkerítés nélkül (4. ábra). A később tervezett új utcákkal gyakran a hosszan elnyúló szalagtelkek hátsó részét szelték keresztül.

4. ÁBRA

Szalagtelken folytatódólagosan egymás mögé épített lakóházak Kapuváron,
1870-es térképen
(Continuously in Close Order Astern Built Houses in Long Ground-plots
in Kapuvár in 1870)

Forrás: Soproni Levéltár.

A sorozatos tűzpusztítások az építészet fejlődését indukálták elsősorban a város-szabályozás napirendre tűzésével, korszerűbb építőanyagok felhasználásával (cserépfedés, téglafalazatok). A 19. század utolsó harmadában a városi tanácsok építészeti hatósága már szabályrendeletekbe rögzítve, városrendezési eszközökkel irányította a városkép alakulását (5–6. ábra) és az építkezés módját, ti. többek között kötelezővé tették a leendő épületek tervrajzainak elkészíttetését is. Ez korszerűbb, egészségesebb lakásviszonyok kialakulását eredményezte.

5. ÁBRA

Jellegzetes alföldi halmaztelepülés részlete.
Mezőtárkány az 1869. évi kataszteri térképen
(Part of a Typical Cluster-type Settlement in the Great Hungarian Plain.
Mezőtárkány in the Cadastre Map in 1869)

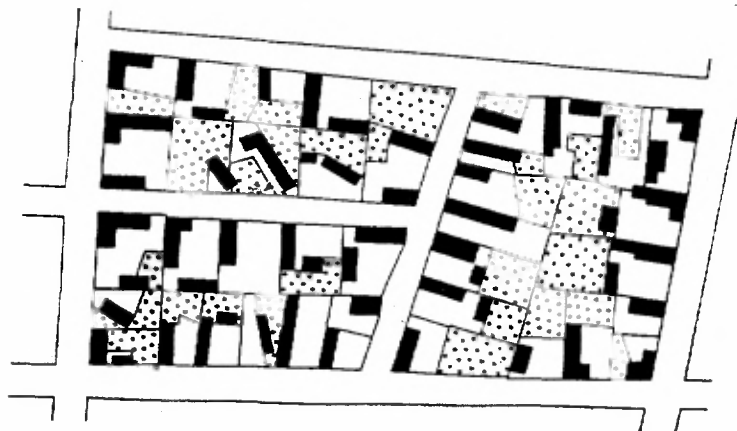
Forrás: Mendöl 1963.

6. ÁBRA

Átrendezett telek- és utcarendszerű egykori halmaztelepülés részlete.

Szarvas az 1916. évi kataszteri térképen

(Part of a Rearranged Ground-plot and Street Structured Former Cluster-type Settlement. Szarvas in the Cadastre Map in 1916)

Forrás: Mendöl 1963.

A hagyományos, korszerűtlen építkezés a 19. században a mezővárosok peremré-
szére szorult vissza. Mind az úri, polgári és parasztpolgári építészetben stílusjelle-
gek jelennek meg, a tulajdonosok javuló társadalmi-gazdasági lehetőségeihez mér-
ten. Megfigyelhető romantikus, eklektikus, historizáló, szecessziós stílusjegyek
követése. A sajátosságos, változatos díszítőművészet a mezővárosi építészetet mutató-
sabbá, rangosabbá tette. Ez a századvégre még színesebbé, stílusosabbá válik, még-
is megőrzi a mezővárosi építkezés hagyományait is. A 19. század végétől pl. a Rá-
baközben jellemzők a népi építészettől a polgári építészet felé mutató átmeneti
korszak szabadon álló, „L” alaprajzú gazdaházai, az ún. rábaközi négyablakosok is.

A 19. század második felében a polgárosodást a legrangosabb utcák
zártosorúsodása, a városközpont épületeinek emeletesedése jelzi. A Dunántúlon ez a
városias mag általában nagyobb, az Alföldön viszont kisebb a szélesen elterülő
falusias városrészekhez képest.

A 19. század végén és különösen a századfordulón a gazdasági prosperitást a ma-
gánépítkezések mellett nagy mérvű középépítkezések jellemzik: városháza-, iskola-,
kórház-, kisdudóv- és kaszárnyaépítés, pénzügyi és kereskedelmi létesítmények
(bankok, bazárok). Korszerű, többszintes lakástömbök, egyházi vagy világi bérhá-
zak épülnek.

Az első világháború törést hozott a szép ívű fejlődésben, és a két háború közötti
időszak sem hasonlított már a korábbi fénykorhoz. További középületek építése és
az úri társadalom villaépítkezései ugyan a fejlődést mutatták, de a paraszti, parasz-
tpolgári építkezések lanyhultak, amelynek fő oka a gazdasági világválság volt. A
szociális nehézségek enyhítésére állami programot valósítottak meg. Az 1940 körüli
években került sor az ONCSA-építkezésekre. A települések területének jobb ki-

használását új típusú városrendezési eszközökkel – pl. tömbbelső feltáró lakóutcákkal – is igyekeztek előmozdítani. Ez azért volt lehetséges, mert a városbelső lakosságának életvitele alapjaiban megváltozott, már nem a mezőgazdálkodás determinálta a telekalakítást és telekhasználatot.

A 19. század végéig az ország ipari fejlődése erősen korlátozott maradt. Ennek ellensúlyozására a 20. század ötvenes, hatvanas és hetvenes éveiben többek között számos egykori mezővárosban felülről irányított iparfejlesztés történt (Enyedi 1988), ennek ellenére e települések máig őrzik sajátos mezővárosias karakterüket (pl. Kapuvár, Pápa), a településkép teljes átformálódása csak ritkán történt meg (Várpalota).

A mezővárosi épített (és természeti) környezet meglévő értékeinek megóvásáról, ill. az újabb keletű településképi problémákról az írás második részében részletesen szólnunk.

Eltérő településszerkezet-típusok és telekhasználat az Alföldön és a Dunántúlon

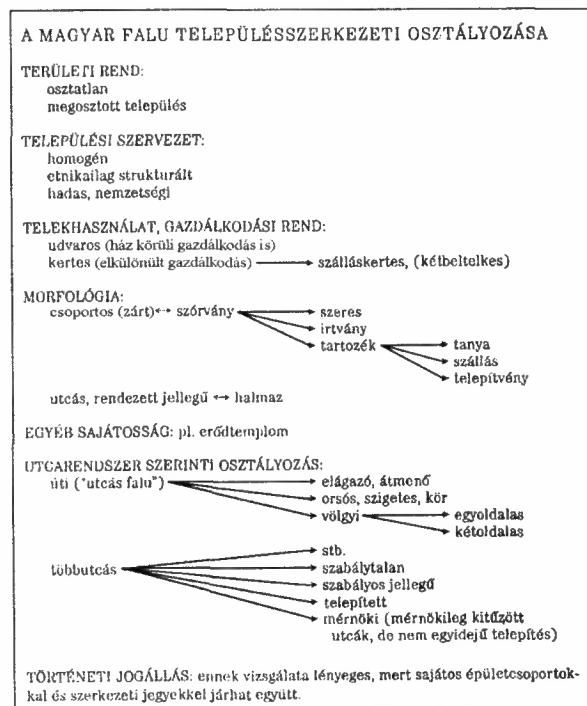
Az egykori mezővárosaink magvát alkotó történeti településrészek organikusan kifejlődött, ún. nőtt alaprajzi képleteket mutatnak. Az alaprajz formái legtöbbször a terepalakulatokhoz idomulnak: az ősi utcák lágyan hajlanak vagy kusza szövetet alkotnak. Jól elkülöníthetők a később tervezett településrészekről, amelyek alaprajzai jóval merevebbek, a derékszögű vonalzó nyomait viselik magukon. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a tervezett településszerkezetekbe sok spontán elem is bekerülhet és a nőtt alaprajzok részletein is felfedezhetünk tudatos, tervszerű megfontolásokat.

A falvak és városok alaprajzai közé nem húzható éles határ, de a városok szerkezete természetesen összetettebb. A kezdetben egyszerűbb településszerkezet lassan többé-kevésbé elváltozott (pl. a mezőgazdasági termelési módszerek fejlődésének hatására, részben utólagos városrendezési beavatkozások során), ill. jelentősen kiegészült újabb típusú telekosztásokkal. A város ezért több eltérő korú és morfológiájú településrészből áll, sőt a területfelhasználás dominanciája alapján is jellegzetes részekre osztható. Ennek ellenére a legtöbb városban az ősi településrészek áruklodnak a valamikori faluállapot alaprajzi képletéről – különösen az egykori mezővárosokban.

A történeti településkutatók feladata a soktényezős településfejlődés leképezése időben, térben. Kíváncsú, hogy a kutatók szemlélete organikus (fejlődéstörténet-tudatos) legyen, a komplex humánökológiai és fizikai településszerkezeti rendszerezés-típológizálás igényével – a vizsgálati szempontok, fogalmak keveredése nélkül. Nem helyes például, hogy eddig sokszor fogalmilag egybefolyt a település területi rendjének és utcarendszerének vizsgálata a telekforma és a beépítési módok vizsgálatával – ezeket inkább egymásra épülő réteggént célszerű felfogni, hiszen a településszerkezet más-más szintjét írják le. Máté Zsolt (1998) ezért településszerkezet analízisének többféle, elkülönített osztályozási szempontot vezet be (7. ábra), ezeket röviden jellemezzük is.

7. ÁBRA

Máté Zsolt javaslata a magyar falu többszemponú
településszerkezeti osztályozására
(The Proposal of Máté Zsolt for a Multiphasic Settlement Structure Classification
of the Hungarian Village)

Forrás: Máté 1998.

A magyar agrártelepülés (pl. falu vagy mezőváros) fő területi rendje szerint lehet osztatlan vagy megosztott település. A megosztott település lehet például két településből összenőtt, sokáig „kétközpontú” település (pl. Mosonmagyaróvár), vagy település+szőlőhegye (hegyközség), vagy település+besűrűsödő szórványtanyavilág. A településföldrajzban kialakultakkal ellentétben úgy véljük, hogy nem szerencsés ide sorolni a már csak történetileg létező kétbeltelkességgel létrejött „település-osztottságot”, mivel az inkább a telekhasználatból fakadó település-övezetesezés.

A településföldrajzban kialakult tágabb értelmű morfológiai osztályozás szerint a magyarországi mezőgazdasági jellegű települések lehetnek magánosak, szórványosak vagy csoportosak (más néven zártak). Eszerint magános település például az alföldi tanya, amely az alföldi mezővárosias fejlődés „mellékterméke”. A szórványtelepülés több magános településből, pl. tanyákból vagy szerekből rajzolódik ki, de még nem alkot a falvakéhoz hasonló beépítési sűrűséget (érdekes, hogy a 11. századtól létező őrségi dombtetői „szer” nevű településrészek kialakulása nem rokon a 18. századi alföldi tanyakéval, hanem csupán a matyó „had”-akkal, illetve a székely

településeken a nemzeti rendet tükröző „tíz”-ekkel). Csoportos (más néven zárt) települések a falvak, városok, így egykori mezővárosaink is. Felvetjük, hogy e besorolásban az önálló településnek tekintett tanyát helyesebb lenne településtartozéknak nevezni – figyelemmel a kialakulástörténetre (kihelyezett gazdasági egység).

A települési szervezet szerint megkülönböztethetünk homogén, etnikailag strukturált, illetve hadas strukturáltságú (ill. ezzel rokon nemzeti strukturáltságú) települést.

A telekhasználat és gazdálkodási rend ösfajtái szerint megkülönböztethetünk a háztól elkülönülő (ún. kertes) vagy ház körül is zajló (ún. udvaros) gazdálkodást. A kertes gazdálkodásnál a házak sűrűn és gyakran kerítetlenül települtek egymás közelébe (állattartás, ill. földművelés csak a háztól elkülönült kertekben és a határban zajlik), az udvaros gazdálkodásnál a házak egymástól távol települtek (karámos állattartás, ill. földművelés a ház közvetlen közelében is megtalálható). Ez utóbbinál a nagyállattartó legeltetés természetesen nem folyhatott csak a ház körül, annak nagy helyigénye miatt. Számos kutató szerint a kertesnek nevezett gazdálkodás mutat vissza a nomád szilaj állattartás felé, azonban az egyértelmű kapcsolat még nem tekinthető bizonyítottnak. A kora-középkori falvakban az udvaros gazdálkodás a laza soros jellegű településekhez kötődik, a kertes gazdálkodás pedig főként halmaztelepülésekhez (háztól elkülönülő szilaj-félszilaj állattartás dominanciája). A középkori halmaztelepülésekben már az udvaros gazdálkodás is tért hódított (karámos állattartás, ill. földművelés), a földművelés általánossá válásával pedig az udvaros gazdálkodás végül felülkerekedett a kertessel szemben (lásd később a történeti statisztikai számítás adatait).

A települési utcarendszer rajzolatát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy egykori mezővárosaink – a legősibb településrészeik alapján – lehetnek halmaztelepülések, valamint utcára szervezett alaprajzi rendszerű települések. Az utcára szervezett alaprajzi rendszerű falvak lehetnek egyszerűbb, ún. utcás (soros) falvak és összetettebb, azaz többutcás települések.

Az utcás (soros) falvakon belül elkülöníthető típusok az úti falu (változatai az átmenő úti falu és az elágazó úti falu), az orsós utcájú falu (változatai a szigetes falu, ill. a körfalu), és a völgyi falu (amely a patakhoz viszonyítva települhet egyoldalasán vagy kétoldalasán).

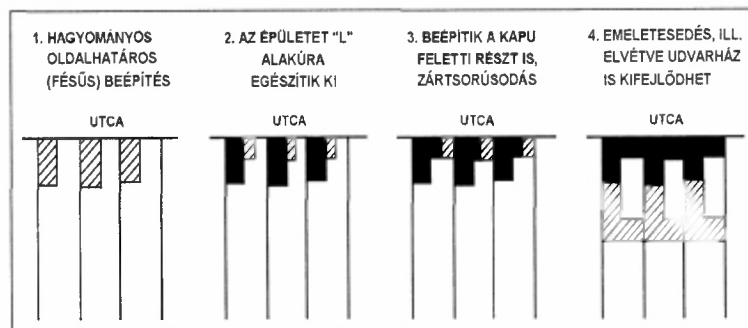
A többutcás fejlődött település lehet szabályos vagy szabálytalan szerkezetű (vagy ezek sajátságos keveréke). Többutcás település kialakulhatott organikus fejlődés eredményeként, létrejöhetett egyszeri telepítéssel (pl. a középkori telepítőbiztosok által létrehozott falvak, ill. a 17. század elején alapított hajdúvárosok) vagy létrejöhetett többidejű telepítéssel is.

A telekrendszert és a beépítést a kataszteri térképeken megvizsgálva a szalagtelkek rendszere legtöbbször még ma is felismerhető, azonban a hagyományos oldalhatáros (másnéven fésűs) beépítés – főként a település centrumában – fázisonként fokozatosan zártosítva, sőt emeletessé fejlődött (8. ábra). A történeti település-maghoz „hozzáragasztott” újabb szerkezetű településrészeket általában könnyen felismerhetjük a hagyományostól elérő utca-, telek- és beépítésformákról („vonal-

zóval” kiosztott utcák téglányforma telkekkel, ezeken szabadonálló, ikerházas, sorházas, láncházas stb. beépítésmódok, a házak előtt kiszabályozott előkertszávvval).

8. ÁBRA

A kapuvári Fő téri épületek elvi fejlődési fázisai, az oldalhatáros beépítéstől a hézagosan zárt sorú beépítésen át a századforduló emeletes zárt sorú beépítéséig (Theoretical Evolutional Stages of the Buildings in the Main Square of Kapuvár)

Forrás: Saját szerkesztés.

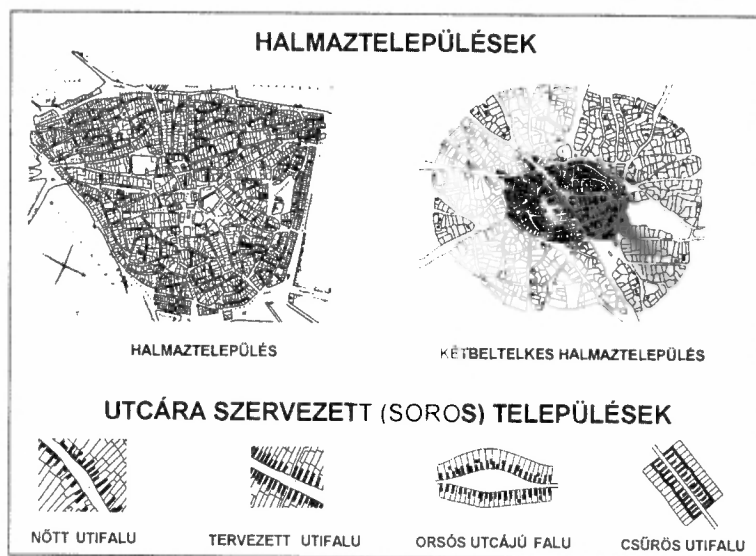
A bemutatott vázlatos osztályozások igazolják az elkülönített, következetes tipologizálás szükségességét a településszerkezetet felépítő különböző szinteken – a településalaprajz egészének besorolásától haladva a telekbeépítési jellemzők azonosításáig (sőt a történeti épületalaprajzok fejlődése is legtöbbször jól tipologizálható).

A konkrét vizsgálatoknál az ismertetett fogalmi halmazok elemei természetesen összehárosíthatók a vizsgálat célja szerint. Jó példa erre a területi tendenciákat is megmutató történeti statisztikai vizsgálatok, amelyek igen hasznosak és jó lenne azokat minél széleskörűbben alkalmazni. 1998-ban a VÁTI munkatársai az Alföldön 267 csoportos (más néven zárt) település eredetét igyekeztek kimutatni. Az utcarendszer és a telekhasználat fogalmainak párosításával kifejezve a mintában 44% udvaros utcás, 27% mérnökileg kitűzött (udvaros), 17% udvaros halmaz, 7% kertes halmaz és 5% telepített eredetű falut találtak. Nem meglepő, hogy az alföldi mintában az utcás települések mellett jelentős a halmaztelepülések aránya ($17+7=24\%$), ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az udvaros eredetű gazdálkodás ma már jóval nagyobb arányú ($44+17=61\%$) az egykor híres alföldi nagyállattartást elméletileg jobban elősegítő kertes gazdálkodásnál (7%) (Máté 1998). A kertes gazdálkodás számértéke a Dunántúlon feltételezhetően elenyésző lenne, bár az ottani településeken is létezett egy-egy külvárosi majorkert (szérűskert, hóstát) az utcanévek tanúsága szerint. A történeti statisztikai számítások még számos újfajta eredményt hozhatnak a történeti településkutatásban (pl. a Máté Zsolt-féle fogalmi kategóriák többféleképpen párosíthatók). A halmazműveleti számításokat nagyon megkönnyítheti az alapadatok folyamatban lévő országos térinformatikai feldolgozása, melynek segítségével az előfordulások tájegységenként eltérései is megjeleníthetők lesznek.

A Máté Zsolt-féle tiszta tipologizálással párhuzamosan életképesnek érzünk olyan következetlenebb, de épp emiatt mégis jól áttekinthető rendszereket is, mint pl. az ún. morfológiai falutípusok besorolásrendszere (9. ábra). A besorolásrendszer a „legjellemzőbb tulajdonságok” vezérfonalán halad, ezért sokszor a településszerkezet eltérő szintű jellemzői formálnak ki egy jól elkülöníthető morfológiai típust. A következő morfológiai leírásokban az utcarendszer szerinti osztályozás szerint haladunk, de ehhez tájféldrajzi, gazdálkodástörténeti, mikrodomborzati, telekrendszeri és beépítési információkat is hozzáadunk.

9. ÁBRA

Néhány jellemző magyar morfológiai falutípus
(Some Characteristic Hungarian Morphological Village Types)

Forrás: Saját szerkesztés.

A halmaztelepülés az alföldi mezővárosokra jellemző, organikusan nőtt településforma. Utcahálózata, telkei, sőt az épületek elhelyezése is nélkülözi a geometriai szabályosságot. A látszólagos rendezetlenség azonban sajátos, környezetre érzékeny belső logikát mutat. Az épületek helykiválasztását leginkább a mikrokörnyezeti-mikrodomborzati adottságok határozták meg, azaz a legkisebb kellemetlen terepalakulatokat is elkerülték. A korai halmaztelepülésekben a sátrak, veremházak építését feltehetően nem előzte meg a mai értelemben vett utcák és lakótelkek kialakítása sem (ehelyett spontán kijárt járóvonalak és árkos-sövényes telekkijelölés volt jellemző, ez utóbbi is csak a települések egy részében). Az utcák elkülönítéssel legalizálása és a telekhatárok rögzülése csak később történt, így azok esetlegesebbek lettek (gyakoriak a hirtelen útírány-váltások, beszűkülések vagy kiöblösödések (Tóth 2000)). A telektömbök belsejében fekvő telkek egy részét sokáig csak idegen telteken vagy zsákutcán át lehetett megközelíteni, ez az egyes telektömbök lakóinak (használóinak) közös származására, ill. a közös telek későbbi több részre osztá-

sára utalhat (Mendöl 1932). Az utcák rajzolata alapján megkülönböztetett alföldi altípusok a sugaras halmaz (főbb útjai központi térre futnak össze) és a rostos halmaz (főbb útjai nagyjából párhuzamosak, ill. egymásra merőlegesek és szabálytalan négyszög alakú negyedeket zárnak közre). Ismert még a kusza halmaz is, ez azonban nem az Alföldre, hanem Erdélyre jellemző (patak menti szórványtelepülések besűrűsödésekor jött létre a központ nélküli kusza utcahálózat).

Az Alföldre jellemző kétbeltelkes település a halmaztelepülés speciális történeti változata. A kutatók egy részének feltételezése szerint a honfoglalás kori magyarság külterjes, félnomád állattartás téli szállására vezethető vissza. Eszerint a lakósátrak kisebb területű övezetét a szabadban tartott állatok nagyobb területű övezete vette természetszerűleg körül (vagy nagyritkán csak csoport, ill. sor formájában különült el). Idővel a sátrakat szabadon álló és körülkerítetlen házak, az állatok szálláshelyeit pedig körülkerített ólaskertek váltották fel (Tóth 2000). Később az ún. pajtás- vagy csűröskertek már átmeneti típust képeztek a nyugatias (európai, dunántúli) külvárosi majorkertek (hóstátok) és az alföldi ólaskertek között (Láng 1986). A 19. századi ármentesítéseket követően a szántóföldi művelés általánossá válásával a belső magban lévő házakat is körülkerítették, ha esetleg ezt korábban még nem tették meg. Később már a nagyméretű csűröskertekben is megjelentek a lakóházak. A telekstruktúra azonban még sokáig árulkodik a múlttól, kimutathatók a két övezet közötti különbségek. A telkek mérete a településközpontban ma is kisebb (300–500 m²-es), míg a település szélén jóval nagyobbak megmaradt telkek is lehetnek (2000–4000 m² vagy akár 6000 m²) (Perényi 1972).

Az utcás (soros) falvak alaptípusai a különböző féle útifalvak – korai állapotukban szalagtelkes és fésűs beépítésű falutípusok. Ezek a dunántúli falvak és mezővárosok ősi településrészeinek elemzésekor gyakran visszaköszönnek, de nem ritkák alföldi falvaknál sem. A későbbi többutcás falvak az egyszerűbb típusok organikus továbbfejlődésével vagy pedig telepítő akció(k) eredményeképpen jöttek létre.

A nőtt útifalu általában tudatos szabályozás nélkül alakult ki (változatai az átmenő úti falu és az elágazó úti falu). Lágy hajlatokkal követi a terep alakulatait az utca, amelyre közel merőlegesen keskeny és hosszú szalagtelkek sorolódnak. Az utca és a telkek is enyhén változó szélességűek. A telkek felhasználását alárendelték a mezőgazdaság követelményeinek: a lakóépületek elhelyezésén kívül biztosította az istállóban, ill. ólakban tartott állatok elhelyezését a ház közelében, a mezőgazdasági járművek és takarmányok tárolását, a telkek jó részén ezen felül veteményes kert is volt. A telek szélőfújta oldalára épített, utcavonalon álló lakóház mellett a viszonylag keskeny telek (13–16 méter) másik felén elég széles sáv maradt ahhoz, hogy a mezőgazdasági járművek a telek mélyén lévő tárolóterületet elérhessék.

Az orsós utcájú falu is legtöbbször szalagtelkes, de az utca a falu közepén kiszélesedik (ez a tér orsóforma helyett nagyritkán kör, ekkor körfaluról beszélünk). A méretes, de zártsága folytán jól ellenőrizhető piactér ad helyet a templomnak is, később más közintézmények is a térre vagy annak szélére, az egyre rangosabb épületekből álló térfalba települnek. Az orsó alakú tér meg is telhet az utólagos beépítéssel, ekkor szigetes falu jön létre.

A csűrös útifalu a késő középkorban betelepült németek speciális településformája, az útifalunak egy beépítési mód szerinti változata. A csűrös beépítés a szalagtelken hosszanti irányban sorolt melléképületek keresztbe állításával jött létre. Ez főleg védelmi célokat szolgált, ill. szűk völgyek esetén a lakóház mögött meredeken emelkedő terep sem tette lehetővé a melléképületek telekhatár melletti hosszanti sorolását.

A völgyi faluban a szalagtelkek a kigyózó vízfolyásra merőlegesen sorakoznak – a patak egyik vagy mindkét oldalán, a patakvölgy domborzati adottságainak függvényében (egyoldalas vagy kétoldalas völgyi falu).

A szalagtelkes útifalu speciális esete a sorfalu, amelynek hosszú telkei az utcától egészen a helység igazgatási határáig érnek. Nemcsak a házat, gazdasági udvart és házikertet foglalják magukba, hanem egyben a szántót, legelőt és az erdőt is. A történelmi Magyarországon elsősorban a Szepességben jött létre a sorfalu hegyvidéki változata, az ún. erdőtelkes falu.

A tervezett útifalu szintén szalagtelkes rendszerű, de érezhetően szabályosabb alaprajzú, tehát az utca és a telkek szélessége nemigen változik. A német betelepítésekre jellemző. Védelmi okokból gyakran nem az országúton, hanem abból leágazva, zsákyszerűen települt.

A többcás falvak a nőtt falutípusok továbbfejlődésével, vagy telepítés(ek) során alakultak ki. Terjedelmi okokból mellőzzük az ezekben megfigyelhető sajátos utca- és telekalakítási részjelenségek leírását.

A történeti térképeken még tetten érhető késő-középkori magyar településszerkezeti sajátosságok és települési kultúra jobb megértéséhez kívánatos lenne ismerni annak középkori és honfoglalás kori előzményeit, sőt még a honfoglalás előtti települési szokásokat is. A tudomány – elegendő adat hiányában – eddig bizonytalan visszakövetkeztetésekkel, számos eltérő vélekedéssel szolgálhatott.

Az egyik legvitatottabb kérdés, hogy a Kárpát-medencében vajon a soros jellegű vagy a (kétfeltek) halmazos jellegű településszervezés tekinthető ősiabbnak? Az eddigi vélekedéseket – csak vázlatosan és lényegre törően – időrendi csokorba szedjük:

- 1) Az egyik korábbi vélekedés szerint a (kétfeltek) halmaz jellegű település már a honfoglalás előtt is létezett az avaroknál (*László* 1944), a honfoglalás után pedig ez a településforma általánosnak tekinthető a Kárpát-medencében (*Győrffy* 1943; *Mendöl* 1963). A soros jellegű települések először csupán a kora-középkorban jelentek meg a királyi kézbe került gyeplő-, ill. nemzetségválasztó területeken, főként idegen telepesek hatására (*Mendöl* 1963).
- 2) A másik, sokáig általánosán osztott vélemény szerint a honfoglalás előtt a laza soros jellegű települések domináltak a Kárpát-medencében (*Győrffy* 1943; *Perényi* 1972). A honfoglalás után azonban a (kétfeltek) halmaz jellegű települések váltak dominánssá, főként a magyarok állattartó életmódja miatt. A soros jellegű településtípusok csupán később szaporodtak el a Kárpát-medencében, ott is elsősorban a nagyállattartásra kevésbé alkalmas domb- és

hegyvidékeken, ehhez jelentősen hozzájárultak az egész országterületet érintő telepítések is.

- 3) Az autópálya- és gátrégészet új ásatásaira (és a Szent László előtti temetőknek a település tükörképét hűen leképező sírkiosztására) alapozott képlékeny vélemény szerint a laza soros jellegű és a laza (vagy éppen sűrű!) halmazos jellegű települések a honfoglalás előtt és a honfoglalás után is egyidejűleg voltak már jelen (Máté 1998). A (kétbeltelkes) halmaz jellegű települések számára nyílt lehetett a honfoglalás után (főként az Alföldön), hiszen a településszerkezet jelentősen életmódfüggő. A halmaztelepülések mellett azonban a laza soros jellegű, majd az azokból kifejlődő soros jellegű típusok mindvégig jelen voltak, bár területileg és időben is egyenetlen eloszlásban. A soros települések elsősorban a nagyállattartásra kevésbé alkalmas, topográfiaiilag determináltabb domb- és hegyvidéken terjedtek el, ehhez jelentősen hozzájárultak az egész országterületet érintő telepítések is. A halmaztelepülésekhez képest védelemben jobb soros jellegű települések a tatár- és törökdúlások során különösen az Alföld síkján ritkultak meg, miközben a halmazszerkezetű mezővárosok felduzzadtak. Az Alföldön a soros települések csupán a hosszú török uralom elmúltaival hódítottak ismét tért, amit már a lassú életmódváltozás is elősegített.

A másik legvitatottabb kérdés, hogy a magyar történeti agrártelepüléseken, azaz a mezővárosokban és falvakban kimutatott településszerkezeti sajátosságokat vissza tudjuk-e vezetni egészen a honfoglalás korig, kimutatható-e a genetikai folytonosság? Tény, hogy a soros települések (legtöbbször szalagtelkes útifalvak) nagyon messze állnak a honfoglalás kori laza soros jellegű (másnéven füzér) településselrendezéstől. Ugyanígy a (kétbeltelkes) halmaztelepülések is nagyon messze állnak a honfoglalás kori laza (vagy éppen sűrű!) halmazos jellegű településselrendezéstől (Novák 1986; Beluszky 1999). Nehézség, hogy a kétbeltelkes halmaztelepülés csupán a 16. századtól igazolható hitelesen, kevés a honfoglalás kori régészeti adat, miközben tetemes az áthidalandó időbeli, morfológiai, ill. a társadalmi-gazdálkodási viszonyokbeli „távolság”. Az eddigi elméletek főként a (kétbeltelkes) halmaztelepülések genetikai folytonosságát próbálták igazolni, azok korábbi nimbusza miatt (sokan magyar ősfórmának vélték, de már számos külföldi kutató munkájában felfedezhetjük a magyar szálláskertes települések európai megfelelőit) (Hofer 1980; Báth 1996). Az autópálya- és gátrégészet új ásatásait is figyelembe vevő igen képlékeny vélemény szerint a kétbeltelkes halmaztelepülés és a honfoglalás kori téli szállás genetikai rokonsága – korábbi vélekedésekkel ellentétben – még nem tekinthető bizonyítottnak, de további régészeti eredmények alapján lehet, hogy mégis bebizonyítható lesz. (A téli szállásról magyarázatként megjegyezzük, hogy az a téli és nyári szállást váltó állattartó életmódhoz kötődött).

A genetikai rokonság bebizonyításához talán Máté Zsolt következtetései visznek közelebb minket. Míg Györffy István úttörő módon a kirgizek téli szállásából (ill. a honfoglaló magyarokéval rokonítható életmódból) kiindulva próbált eljutni az alföldi ólaskertes településekig, addig Máté Zsolt fordított gondolatmenettel próbálkozott. A régi és új ásatások által feltárt településselrendezési képletekből kíván

következtetni a honfoglalók életmódjára, majd ezt rokonítani a kétbeltelkes (más néven szálláskertes, ólaskertes) alföldi halmaztelepülések lakóinak életmódjával.

Az egyszerű népek laza településselrendezési képletei főként a gazdálkodási módokkal (pl. állattenyésztéssel, kezdetleges földműveléssel) és a környezeti adottságokkal hozhatók összefüggésbe – érvényes ez a honfoglalás kori magyar településekre is. Az ásatások valóban igazolták a domborzati-mikrodomborzati adottságok érzékeny figyelembevételét. Igazolódni látszik az is, hogy már a honfoglaláskor is két ősi gazdálkodási forma létezett (azaz a sűrűn települt hajlékoktól elkülönülő vagy pedig a ritkábban települt hajlékok körül is zajló), ami pedig a jóval későbbi mezővárosokban és falvakban kimutatott „kertes” és „udvaros” gazdálkodási elvvel analóg. A honfoglalás kori halmazos jellegű településekben ugyanis a lakósátrak, ill. veremházak igen sűrűn települtek, távolságuk csupán 2,5–3 m (ez a háztól elkülönülő szilaj állattartásra utal). Ezzel szemben a soros jellegű településeken a lakósátrak, ill. veremházak lazán települtek, távolságuk akár 50–100 m is lehet (állattartás, ill. földművelés a ház körül is megtalálható). A hajlékoknak ugyanilyen távoli elrendezése figyelhető meg már az időben valamivel későbbi, halmazos jellegű települések egy részén is (már nem csak háztól elkülönült szilajállattartás, hanem állattartás, ill. földművelés a ház körül is).

A „kertes” és „udvaros” jellegű gazdálkodási formák megléte, illetve a hajléképítés többfélesége stb. arra enged következtetni, hogy a 10–12. században az eltérő fejlettségi szinteket képviselő életmódok egymásmellettsége valószínűsíthető, azaz a népességnek egyidejűleg lehetett még ősi nomadizáló (azaz vándorló, legelőváltó) rétege, emellett szállásváltó állattartó rétege, de már talajváltó-mozgófalvas rétege, sőt akár letelepült rétege is (Máté 1998).

A kora-középkori településfejlődési folyamatok két lényegesebb történése lehetett a szállásváltó életmód téli szállásainak fokozatos állandósulása, illetve a laza soros jellegű településeknek a soros útfalvakká alakulása, szalagtelek-rendszerük kifejlődésével. Az Alföldön a honfoglalás korában a sátrakból (később veremházakból) álló szállást a szabadban (később kezdetleges karámokban) teletetett állatok nagy területigényű övezete vette körül. A nyári időszakkal ellentétben a téli időszak kevéssé tette indokolttá a helyváltoztatást (pl. legelőváltást vagy árvizek-belvizek elől való elhúzódnást), így a téli szállás fokozatosan helyhez rögzült és felerősödtek közvetlen körülötte az árkos-sövényes szálláskert-elhatárolási folyamatok is. Az Alfölddel szemben a Dunántúl (és a többi domb- és hegyvidékek) a nagyméretű állatcsordák terelgetésére-legeltetésére kevésbé voltak alkalmasak, topográfiai viszonyaik és sűrűbb növényzetük folytán. Ezeken a területeken az állattartás mellett hamarabb tért hódított a földművelés is. A soros jellegű települések (köztük a nagy számú irtásfalvak, ill. erdőtelkes falvak) telkeinek osztódásával, sűrűsödésével jöhettek létre a későbbi soros szalagtelkes útfalvak. A 12–14. században a földesurak az erdős, hegyi tájakon gyakran vállalkozókra (soltészekre) bízták a falutelepítést, ami már szabályos telekkimérést, rendezettséget eredményezett.

A hazai történeti településállománynak a középkortól napjainkig tartó fejlődésére vonatkozó eddigi elméleti kutatások már jóval biztosabb eredményre jutottak a

honfoglalás korára vonatkozó kutatásoknál. Ezeket összefoglalva megfogalmazhatjuk, hogy a hazai települések sokféleségét alapvetően a földrajzi viszonyok és a gazdálkodási módok határozták meg, és emellett a településkép formálódásában nagy szerepe volt a történelemnek, a település saját történelmének is (Bárth 1996). A földrajzi tényezők különbözősége mellett tehát a Dunántúlra, ill. az Alföldre jellemző eltérő településfejlődés számos más okra is visszavezethető. Az egyik ok, hogy a középkorban eltértek a jellemző gazdálkodási módok (a Dunántúlra fejlett földművelő kultúra is jellemző volt, ellenben az Alföldön előforduló kétbeltelkes településeken sokáig a nagy tartásterület-igényű állattartás dominált). A másik a védelmi szempont lehetett (jobban védhető, köralakhoz közeli halmaztelepülések az Alföldön). A harmadik ok az eltérő társadalomszerkezet (a Dunántúlon az individualitás, az Alföldön a török hódítókkal szemben összetartóbb közösségi társadalom). A Dunántúlra hatással voltak még a szomszédos országok, ill. az onnan áttelepített lakók által „behozott” települési hagyományok is.

Ha a különböző földrajzi tényezőket közelebbről megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az Alföld, ill. a Dunántúl eltérő településfejlődésére leginkább a topográfiai viszonyok voltak hatással. Ha az ország domborzati viszonyait, valamint a soros és a halmazos főtípusra jellemző elterjedési területeket összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a soros felépítésű települések többsége az ország domb- és hegyvidékein jött létre (azaz a Dunántúlon és az Északi-középhegységben), míg az Alföld síkvidékein kétbeltelkes halmaztelepülések is kialakultak. Az országrészenként eltérő domborzati viszonyok a települések belterületén is visszaköszönnek. Amíg az alföldi településeken az átlagos domborzati magasságkülönbség nagyságrendje csupán fél méter körüli, addig ez a Kisalföldön 2–5 méter, a dunántúli dombvidéki településeken 5–10 méter, a hegyvidéki településeken pedig akár 30–50 méter is lehet. Ezek a nagyságrendi különbségek is hozzájárultak ahhoz, hogy az Alföldön a tereptől függetlenebb, több szempontból is kedvező, „ideális körformához” közeli nagy települések is zavartalanul létrejöhettek, szemben a Dunántúllal és az Északi-középhegység topográfiaiilag erősebben determinált településeivel (Somfai 2001b).

Figyelemre méltó, hogy mind a soros, mind a halmazos jelleget mutató – és szintvonalakkal is ellátott – középkori faluásatási helyszínrajzok (Móric, Sarvaly) a letelepedés domborzati (sőt mikrodomborzati) érzékenységről árulkodnak (Máté 1999a). Az ország soros felépítésű (utcás) településtípusai rendkívül gyakran domborzati okokra vezethetők vissza (Marosi–Szilárd 1974), és előfordulásuk különösen gyakori a Dunántúl szabdalt, erősebb reliefenergiájú felszínein. Emiatt az erősen tagolt felszín miatt a Dunántúlon a településállomány fejlődése sokkal bonyolultabb, mint az ország más területein, és a Dunántúlon belül tájanként is más és más (Boros 1957). Az alföldi települések morfológiáját csak kevésbé befolyásolták az ottani enyhébb felszínformák. Ez alól azonban kivételt képeznek például a folyókat kísérő vízmentes folyóteraszok (Máté 1989).

Véleményünk szerint a számos útifalu típus – mint ahogy a kétbeltelkes halmaz is – a nevében hordozza az egyik legjellemzőbb vizsgálandó tulajdonságát, azaz a

távolsági utakhoz való viszonyát. Úgy véljük, hogy a Dunántúlon (és az ország többi domb és hegyvidékén) a markánsabb topográfiai viszonyok az útvonalak kiválasztódását-lerögzülését előbb eredményezték, mint az Alföldön. Ez is közrejátszott abban, hogy a Dunántúltra „tudatosan” az utak mentén szerveződő településtípusok jellemzők. Ezzel szemben az Alföld finom domborzati eltérései sokkal kevésbé lerögzült úthasználatot eredményeztek (sőt a vízjárta hónapokban szinte „úttalan” úthasználatot). Ezért a feltehetően lassabban helyhez rögzült alföldi halmaztelepülések szerkezetét nem az utak határozták meg, hanem a vízjárta síkból épphogy kiemelkedő szárazabb halmokon való „spontán” összegyülekezés, azaz szinte irányfüggetlen összehalmazódás-összetömörülés, ami nem ütközött markáns topográfiai akadályba. Később az Alföldön is határozottabb úthálózat fejlődött ki, így az útifalu típusok is jobban elterjedhettek, amit már a gazdálkodási módok fokozatos megváltozása is segített.

Az eddigi kutatások többségében az alföldi történeti települések szerkezetét a dunántúli településekéhez képest behatóbban vizsgálták, mivel a kétfelteles halmaztelepüléseket sokáig sajátágosan magyar jelenségnek tartották. Mindez az eddig szerényebb mértékben kutatott dunántúli soros települések alaprajzi vizsgálatának fokozott szükségességére hívja fel a figyelmet, amelyben a gazdálkodási-történelmi összefüggések és idegen települési hatások stb. mellett a geomorfológiai adottságok településformáló hatását is részletesen elemezni indokolt (Somfai 2001a), nem elfedve a településhez vezető ősi útvonalakat sem. Legjelentősebb az elmaradás az észak-dunántúli településeknél, míg a Dél-Dunántúlon a helyzet jóval kedvezőbb a pécsi földrajzkutatóknak köszönhetően.

Az alföldi mezővárosok fejlődéséről röviden, kiragadott példákkal

Az Alföldön a 13. században a tatárok népirtása következményeként az apróbb települések elpusztultak vagy életképtelenné váltak. Népségük a jobb helyzeti energiával rendelkező, központibb fekvésű településekbe vándorolt, így az elpusztult falvak határa is főként a mezővárosok területét növelte. Az így kialakuló tágas határ a mezővárosias fejlődés fő alkotó eleme: az agrárium többlettermelése teremtette meg a városiasodás anyagi feltételeit (10–11. ábra). A megnövekedett határt – főként a külterjes állattartás szolgálatában – a jobbágytelkinél kedvezőbb ún. kertes rendszerben használták, a nyomáskényszer vagy az újraosztás kényszere nélkül, az egyéni gazdálkodás igényeinek megfelelően. A lakosság a település központjába húzódott be, melynek védelmi szerepét kialakították, onnan irányították a tágas határon lévő gazdaságukat. Nem állt jogukban kőfallal körbevenni a várost, ám árokrendszerrel, sövényvel kialakíthatták védelmi rendszerüket (Novák 1989). Az alföldi mezővárosi fejlődés sajátossága, hogy a török veszély elmúltával, majd a gabonatermelés 18. századi térnyerésével a mezővárosok és óriásfalvak népfeltelege fokozatosan szétömlött a pusztá határokra, és a 19. század derekára fokozatosan kialakult a tanyavilág (Mendöl 1932).

10. ÁBRA

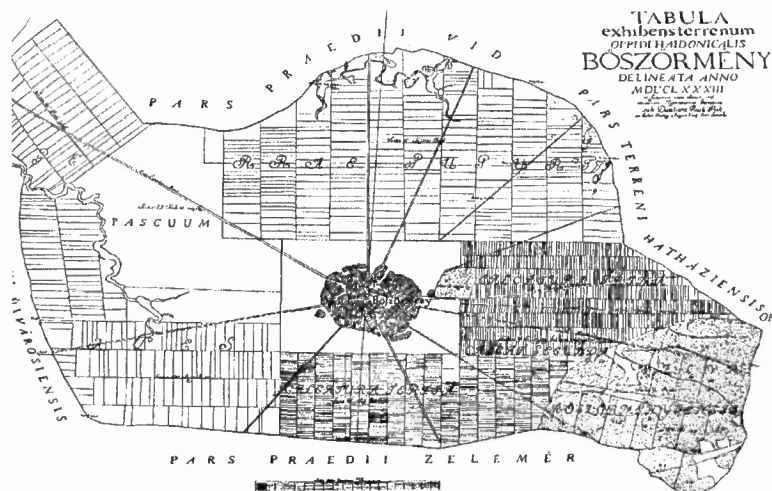
Hajdúböszörmény a 18. század derekán, sugaras halmaztelepülés
(*Hajdúböszörmény in the Middle of the Eighteenth Century,*
Radial Cluster-type Settlement)

Forrás: Papp-Váry 1991.

11. ÁBRA

Hajdúböszörmény tágas határa a 18. században
(*The Spacious Boundary of Hajdúböszörmény in the Eighteenth Century*)

Forrás: Hofer 1960.

Cegléden és Nagykörösön az Alföldre jellemző kétbeltelkűség alakult ki (az elkülönülő akolkertes övezetben még tiltották is az ottlakást). Kivétel Kecskemét, ahol nem alakult ki kétbeltelkűség, funkcionális térbeli elkülönülés nem jött létre, ugyanis a lakóház és a gazdasági udvar egységet alkotott a halmazos szerkezetű belsőségben. Szükség esetén a belsőségben felépített istállót lakóházzá is átépíthették.

A felszíni adottságok településformáló hatása az Alföld „tengersík vidékein” is jelen van – bár a dunántúliaknál kisebb intenzitással és csak a települések egy részénél. Az alföldi települések domborzatára már a harmincas években Györffy István is felhívta a figyelmet. Cegléden és Nagykörösön a kétbeltelkűség kialakulását a terepadottságok is elősegítették: a kissé magasabban fekvő részre települtek a lakóházak, a védő árokrendszeren túli laposabb peremrészekben pedig az akolkertek, szérűskertek létesültek. A dél-alföldi Duna-völgy egykori mezővárosai – hasonlóan a kisalföldi Rajkához, Hédervárhoz – az árvízmentes peremek ártérre néző leszakadásait, ill. az ártér kisebb kiemelkedéseit, folyóteraszait „ülük meg” (pl. Dunavecse, Szalkszentmárton, Hajós), de védtelen ártéri fekvésű településeket is találunk, mint pl. Dunapatajt (Iván 1994).

Az Alföldön is találunk sok utcára szervezett alaprajzú települést. Az ún. utcás (soros) típusokhoz tartoznak a leggyakrabban völgyekben kialakuló egyutcás, valamint az ármentes kiemelkedéseken kialakuló többutcás települések (mint pl. Adony). A települések egy részénél a mérnöki telepítés is jellemző (pl. Hajós „sakktábla” utcarendszerű újabb részei).

A kisalföldi mezővárosok fejlődése és néhány példája

A Kisalföld jelentősebb települései kelta, ill. római alapításúak. Városait, falvait később avarok lakták, őket a morvák igázták le. A magyarok 900 körül szállták meg e területeket. A 13. századtól fogva több ütemben németek telepedtek le, a török veszély elől pedig szlavóniai és horvátországi menekülteknek adott új hazát e vidék.

A Kisalföldnek a mai Magyarországra eső területén 1767-ben számos mezővárost találunk, így többek között a Sopron vármegyei Kapuvárt, Csornát, Fertőrákost, Mihályit, Szilt és Szanyt, Győr vármegyében Szentmártont, Komárom vármegyében Tatát és Tóvárost, Veszprém vármegyében Marcaltót, Pápát, Tüskevárt és Devecsert (12. ábra).

1841-re újabb kisalföldi települések nyerték el a mezővárosi rangot (Fényes 1841), így Sopron vármegyében a Fertő menti Hegykő, a Csorna melletti Egyed, Győr vármegyében Hédervár, Moson vármegyében Lébény és Mosonszentjános, Komárom vármegyében Kisbér és Ószőny, Veszprém vármegyében pedig Somlószlós.

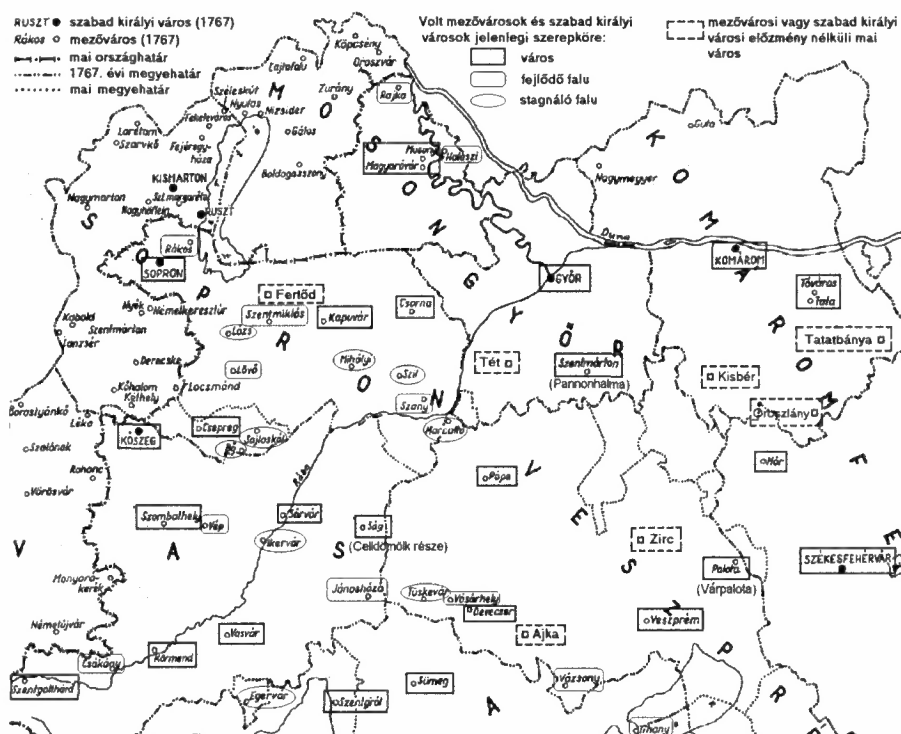
A kisalföldi mezővárosok településalaprajzának korai állapota néha alig ismerhető fel. Ennek okai lehetnek a későbbi településbővítések, helyenként a korábbi településszerkezet rendezése-megváltoztatása, de akár a külső térszerkezet átalakulásának hatására történt belső településszerkezeti átrendeződés is.

A kisalföldi mezővárosok legősibb településrészeinek szerkezeti felépítése sokféle lehet. Legtöbb az eredendően egyutcás település (Fertőrákos, Mihályi, Halászi), a többutcásak között nem ritkák az árvízmentes vonulatokra települő, több „szer”-ből álló ún. szigetközi típusú nőtt települések (pl. Hédervár). Egyedi, kétpólusú településszerkezet jellemzi Mosonmagyaróvárt.

12. ÁBRA

Északnyugat-dunántúli mezővárosok és szabad királyi városok 1767-ben és mai szerepükük

(Northwest Transdanubian Market-Towns and Royal Free Boroughs in 1767 and the Fields of Activities of Today)

Forrás: Felhő 1970 alapján saját szerkesztés.

Míg a legtöbb alföldi mezőváros halmazos alaprajzán a településmagot a sűrűtelkes lakózóna, ill. a sugarasan összefutó utcák egyértelműen kijelölik, addig a főként utcás felépítésű kisalföldi mezővárosok településmagja valamivel széthúzottabb. A településmag egy kiemelt pontján sok mezővárosban megtaláljuk a feudális (világi vagy egyházi) hatalom építményeit, amelyek általában a topográfiaileg legelőnyösebb helyre igyekeztek települni. E nevezetes építmények előtt gyakran több út is található (pl. Kapuvárott, Pápán). Ha a település életében világi és egyházi irányítás egyaránt domináns volt, akkor e kettősség gyakran a településszerkezetből is leolvasható (pl. Csornán).

A nyugatias (európai, dunántúli) városfejlődésre jellemző, hogy a feudális hatalom majorterületeivel közvetlen kapcsolatban kívánt maradni, így a hatalmi központ (a településmagot képező vár, földesúri rezidencia, kolostor, monostor) közvetlen közelében nemritkán évszázadokon át elkülönülő területet, ún. belső majort is felfedezhetünk (pl. Kapuvárott, Csornán). E területeken magasabb technikájú mezőgazdasági termelés folyt, ezért találjuk meg azokat a fallal védett településközpontokban is (pl. Pápán). Winkler Gábor szerint e „barát-dűlők” Európa-szerte csak a késői 19. századtól épültek be, így sokszor az egyik legfontosabb, még rendelkezésre álló potenciális „központképző” rendeltetést töltötték be a legújabbkori városfejlésztésben (Winkler 1998).

A dunántúli településeknél a korai településállapot kialakulásának okfeltárásában a történeti térképek mellett a településtörténet elemzése, a tágabb térszerkezet változásának feltárása és nem utolsó sorban a településdomborzati-vízrajzi viszonyok vizsgálata is sokat segíthet. Számos kisalföldi településen járva a belterület topográfiai jellemzői vizuálisan nem szembetűnők és a sűrű beépítés miatt összefüggéseiben nem tekinthetők át. A településdomborzat és a vízrajz részletes történeti vizsgálata azonban a legtöbb esetben a felszíni viszonyok és az ősi településszerkezeti elemek közötti szoros kapcsolatra derít fényt (Somfai 2001c).

A következőkben a kisalföldi mezővárosok egy részét mutatjuk be 1784. évi, ill. jelenkori térképpárokon a legfontosabb történelmi tények, településalaprajzi értékek jellemzők és a jövőbeni fejlődési lehetőségek felvázolásával. A jelenkori térképekre is rájelöltük a már 1784-ben is létező ősből településrészeket, ahol a legtöbb, védelemre érdemes történeti jelentőségű alakzatokat találjuk. Cél, hogy a rendezési tervek készítése során ezeket lehetőleg tartsuk meg, vagy pedig – ha a változtatás indokolt – a történelemből tanulva értő módon avatkozzunk be, ill. bővítsük településeink szerkezetét.

A soros (legtöbbször útifalu eredetű) településalaprajzok vizsgálata nem nélkülözheti a települések közötti útvonalak gondos elemzését, hiszen azok legtöbbször mára megváltozott, vagy esetleg el is tűnt – sokszor jelentős torzulást eredményezve ezzel a település belső struktúrájában is (pl. Halászi). Megemlítenénk néhány településfejlesztési feladatot is, ami nemritkán épp egy-egy szomszédos településsel való természetes útkapcsolat „felélesztése”, kiépítése kapcsán keletkezik (utcaszélesítés, új fejlesztési területek kijelölése, válaszdás a települési belső értékek átrendeződésére stb). A jövőben egyébként egyre több ilyen feladatra lehet országsszerte számítani.

Fertőrákos

Az egyetlen Sopron közeli község, amely nem tartozott Sopron jobbágyközségei közé, a falu és a köfjő ugyanis a győri püspöké volt. 1582-ben emelkedett mezővárosi rangra, ezt követően fallal vették körül. A török alatti elnéptelenedést követően Ausztriából és Morvaországból hoztak ide telepeseket. A 18. század elejére a település már túlnőtt a várfalakkal védett területeken.

A legrégebbi településmag a püspöki vár és a malom területén lehetett. A község korábban egyutcás település volt, két orsósan kiszélesedő térséggel. A szalagtelkes települési jelleget csupán a püspöki kastély körüli – majorsági épületekből, cseléd-házakból, kocsiszínekből álló – kis szer jellegű településrész bontotta meg. Később a főutcat mindkét végénél tovább építették, sőt mellékutakkal, kisebb-nagyobb teresedésekkel is bővült az egykori mezőváros.

A várost lényegében csak a főutca bejáratainál védelmezték városhal-szakaszok. A település két hosszabbik oldalát egymás mellé épített csűrök, ill. kerítések védelmezték – ez a fajta védelmi rendszer az utólagos német települési behatásokról árulkodik (*Mendöl* 1963). E jellegzetesség Fertőrákoson már nagyobbbrészt eltűnt, de a megye más településein még ma is jól felismerhető. Fertőrákost keleten a Fertő ingoványai, nyugaton pedig a Rákos patak is védték. A történeti településmag egy részét nemrég világörökségi listára terjesztették fel – építészeti és településszerkezeti értékei, történeti egységessége folytán.

A település jövője nagy lehetőségekkel kecsegtet. A ma még Sopronba ingázó munkaerőt is helyben kívánják foglalkoztatni. A köfajtő-színpad és a Fertő-tavi vízisport-telep üzemeltetése mellett a jövőben gyógyvizek hasznosításával számolnak. Fertőrákos idegenforgalmi vonzerejét fokozza a település hagyományos többnyelvűsége. Célszerű lenne kiépíteni a Sopronnal 3 km-rel rövidebb kapcsolatot adó nemeskúti utat.

Szany

Keresztutcás település. Már 1427-ben mezőváros volt. A győri püspökség keszői várához tartozott. 1740 táján a püspökség saját kezelésbe vette a falut és az urasági majort.

A korábban feltehetően egyutcás szalagtelkes település a Rábával párhuzamos északkelet–délnyugati dűnesorra települt, ez örzi valószínűleg a Savaria–Arrabona út vonalát is. A későbbi keresztutca beépítése a 18. század végén egyre jelentősebbé váló Sopron–Kapunár–Pápa–Bakony távolsági út mentén történt. A távolsági út helyét délen a marcaltői Rába-átkelés, északon a Sárdos-éri gázló jelölte ki.

A jövőben lehetőség van a mezőgazdasági feldolgozó központ-jelleg erősítésére. Sajátos miliójú a püspöki pihenőkastély és környezete. Élénk a forgalma a rábai strandnak is. Szanyon halad át Bécs–Hegyeshalom–Pápa–Bakony idegenforgalmi folyosó is. Az árpási út teljes hosszban történő kiépítésével Tét és Győr felé jelentősen javulnak a kapcsolatok.

Csorna

Csorna a Győrből Sopronba tartó forgalmi tengely és egy észak–déli európai főút kereszteződésében helyezkedik el. Piacáról már a 12.–13. századi oklevelek is megemlékeznek (*Ollram* 1941).

A legkorábbi településrészt, a „kettős szerez” településmagot a mai centrum keleti részében, az egyházi igazgatást képviselő prépostság környékén kell keresnünk. A keleti nagyobb Prépost-szer és a vele szemben fekvő nyugati Herceg-szer is egy-egy magaslatra települt. Közöttük a központi fekvésű, mai Szent István téren kisebb

tó volt, melyet csak a 19. században töltöttek fel. A Prépost-szer mellett elhaladó Sopron–győri főút merev nyomvonala jóval később jött létre.

A település központjában máig lazábban beépített területsávot érzékelünk – ez az egykori belsőmajor zónája, melyen néhány évtizede még csak mezőgazdasági épületek, cselédlakások, a kiskastély, ill. szemben a premontrei prépostság épületei álltak. A jó adottságú központi fekvésű területek szabadon hagyásának kényszere folytán a 15–19. századi településfejlődés a déli és északi részekre szorult (Alsó-szer és Felső-szer). Ezek a településrészek szerkezetileg a településmagnál szabályosabbak, telepített jellegűek.

Az Alsó-szer a 17. században keletkezhetett, területét eredetileg három széles, dél felé tölcseresedő hosszú utca osztotta meg. A településrész mezővárosias karakterét a fésűs beépítésű házak oromfalas homlokzatai és a közjük épített nagykapus, tömör kerítések adták. A Felső-szer ezzel szemben tipikus egyutcás településbővület, és szerkezetében nagyon hasonlít a török kiűzése után újjáépült mérnöki faluk felépítéséhez. Telkein az 1830 körüli térképek szerint szintén fésűs beépítésű házak voltak.

A jövőben Csorna mezőgazdasági gyűjtő-elosztó központi jellege bizonyára erősödik. Közlekedési csomóponti helyzete kiugró gazdasági és idegenforgalmi lehetőségeket ígér. Termálfürdője idegenforgalmi bázissá fejleszthető tovább.

Hédervár

Legrégibb településmagja az a favár, melyet 1142-ben Hedrych-Héder lovag építtetett. A Hunyadiak korában lett mezőváros, a 16. század elejétől már mint a lerombolt várhoz tartozó helyként írják le. A szeszélyesen kanyargó egykori Mosoni-Duna medrek által meghatározott hátakra telepedett, több „szer”-ből álló ún. szigetközi típusú nőtt falu. Még ma is kitapintható Hédervár településszociológiai értelemben vett kettős arculata. Az északkeleti részen települt egykor a gazdafalu, a kastély körül pedig az uradalom cselédsége.

A Szigetköz központjában fekvő festői településen idegenforgalomban, víziturizmusban, emellett a mezőgazdasági feldolgozóipar (húsipar) továbbfejlődésében rejlenek lehetőségek. Kíméletes településrendezési beavatkozásokkal minőségileg javítani indokolt a kastély és a falu építészeti-térbeli kapcsolatát. A mecséri út kiépítésével az idegenforgalmi kapcsolat az autópálya felől jelentősen javulna.

Mihályi

Árpád-kori település. Kezdetben királyi várbirtok, a nyugati gyeplő vonalának Kapuvárhoz tartozó egyik megerősített helye. 1666-ban országos vásár tartására kapott engedélyt.

Folyóátkelőnél alakult ki az eredetileg egyutcás település, amely később a Kis-Rábával párhuzamos keresztutcával bővült és mára összeért az északról szomszédos Kisfaluddal.

A 19. században a nagytérsegi szerkezeti átalakulások nyomán a község fokozatosan elvesztette jelentőségét. Ma Kapuvár és Beled közelsége miatt nem várható kisközponti szerepének visszaszerzése. Amennyiben a beledi út kiépülne, a Bala-

tonra irányuló kerékpáros idegenforgalom a Kisfalud–Mihályi–Vica–Beled belső, kisforgalmú útvonalon haladhatna.

Mosonmagyaróvár

A Mosoni-Duna déli partján húzódó Bécs–Pozsony–Buda országhútra települtek Magyaróvár és Moson mezővárosok, amelyekből 1939-ben jött létre Mosonmagyaróvár.

A Duna és a Hanság ingoványai közötti alacsony dombon alakult ki Moson. Szent István idejében megyeközpont lett, királyi földvár is épült itt. A 13. században Ottokár cseh király nagymérvű pusztítása nyomán a megyeszékhely átkerült Magyaróvárra és ott új várat építettek. A mai Magyaróvár helyén római település, a Pannóniát északról védő limes egyik tábora volt: Ad Flexum. Magyaróvár a 14. században megkapta a királyi városok kiváltságait, „szabad királyi mezőváros” lett (ez az elnevezés a „civitas” és „oppidum” fogalom korai, részbeni keveredését mutatja).

A kettős központú településszerkezetet hárompólusúvá tette az első világháborúban felépített fegyvergyár, amely a Monarchia legnagyobb ilyen gyára volt. Magyaróvártól északra kertvárosi település van, az ún. Majorok. A 20. század első felében a belvárostól keletre alakult ki a Károly-liget nevű kertés-villás település. Az 1939-ben egyesült két ősi település közötti terület pedig 1920 és 1980 között épült be. A városszerkezetben Trianon után irányváltást jelentett, hogy a Bécsbe menő forgalom átterelődött pozsonyiról a Bruck-i irányba. Ez a változás újabb területek beépítését ösztönözte.

Ma a Duna menti és az adriai–balti európai utak kereszteződésében lévő város idegenforgalmi, ipari, kereskedelmi szempontból egyaránt vonzó település.

Halászi

Az Árpád-korban mosoni-dunai gázlónál alakult ki az eredendően egyutcás település. Első lakói a mosoni várbirtok szolgálatában álló halászok, később gyümölcs-szállítók voltak. A 16. században kapott mezővárosi kiváltságokat. Az 1713. évi pestisjárvány után jelentős német és horvát betelepítés történt.

Az egyutcás szerkezet a 19. századi birtokátszabás (és útelterítések) hatására eltorzult. A 20. században a település nyugati irányú bővítése szervesen történt.

Az utóbbi években a Mosonmagyaróvárról megindult kitelepülés, ill. Mosonmagyaróvár Halászi irányába történt bővítése a község agglomerációs típusú fejlődését vetíti előre. Ha az ősi falutengely keleti felét püski irányába ismételtelen megnyitnák, visszaállna a településszerkezet egykori természetessége.

Rajka

Az Árpád-kori falu a Mosoni-Dunát kísérő magaspartra települt. 1721-ben lett mezőváros. Az eredetileg egyutcás falu a már kétszáz évvel ezelőtt megtörtént főút-kihelyezés után több keresztutcával bővült a főút és a későbbi vasútállomás felé. A település elmúlt két évszázadban történt további bővítései szervesen kapcsolódnak az eredeti településtengelyhez.

A 18. században nagyszámú német és horvát betelepítés történt. 1945 után a kényszerű lakosságcsere gyökeresen megváltoztatta a falu életét. 1947 óta, a három Pozsony környéki község elcsatolása óta határállomás működik Rajkán.

A vállalkozásbarát környezetben a ma is jelentős ipari-szolgáltatási létesítmények számának további növekedése várható, távlatilag pedig a pozsonyi agglomerációhoz történő kapcsolódás. A hegyeshalmi útírány újjáélesztése az alakuló rajkai iparterület megközelítését segítené. A deutsch-jarndorfi (járfalui) földút kiépítése a már ma is időszakosan működő határkapcsolatot emelné idegenforgalmi útvonallá.

Kapuvár

Kapuvár Sopron és Győr között kb. félúton helyezkedik el. Évszázadokon át Sopron vármegye egyik járásának székhelye, 1871-től nagyközség. 1950-től Győr-Sopron megyei nagyközség, 1969-től város (Varga 1998).

A település legelső lakói a vízjárta síkból kiemelkedő rábai és répcői hordalékkúp-vonulatokon telepedtek meg. Már az illírek korában (i.e. 4. század) földvár volt e helyen. A honfoglalás után a gyepűrendszer őrhelye, kapuja volt. A vár és a szomszédságában 1663-ban alapított Garta a település ősi magjai. Kapuvár lakói a 16. század elején főleg hajdúk voltak. Kiváltságos helyzetükből fakadóan Kapuvár már 1558-tól oppidum, majd több évszázadon át hatalmas kiterjedésű földesúri birtok uradalmi központja (Faragó 1974).

A település ősi tengelyei – a Sopron, ill. Babot felé vezető szalagtelkes utcák – folyami hordalékkúp-vonulatokat követnek. Ettől eltérően a városból ma kivezető Győri út vonalát tervezőasztalon húzták meg az 1930-as években. A 18. században megnyílt a főbb utak mentén, ill. az északi jó termőterületek irányába, majd fokozatosan kiterelvényesedett. Az ún. földesúri belső major beékelődő területe azonban egészen a 20. századig megmaradt a településközpont közelében. A 19. században erőteljes besűrűsödés volt tapasztalható az árvíz korlátozta településterületen.

1876-ban megnyitották a Győr és Sopron közötti vasútvonalat, amely Kapuvárt egyértelműen a két város közötti kelet–nyugati tengelyre rögzítette. Vasúti csomópont is lehetett volna, ha a tervezett Celldömölk–pozsonyi és/vagy a Pápa–pozsonyi vonalak kapcsolati helyét nem engedi át Fertőszentmiklósnak, ill. Csornának (Gimes 1972). A kezdeti tervekkel ellentétben a város súlypontjától távol és délre telepített vasútállomás is a lehetségesnél kevesebb fejlesztőerőt fejtett ki (Lovas 2001).

1923-ban Kapuvár nagyközség és Garta község egyesült. Az 1930-as évek elején, majd az 1950-es években is nagymérvű lakótelek-osztás történt a város északi részén az uradalmi nagybirtok területén, így alakult ki a mai Házhely városrész. Az 1960–70-es évek intenzív iparfejlesztése a várossá válást segítette elő. Kapuvár 1969-ben a közeli községek bevonásával városkörnyékké szerveződött. A rendszerváltozást követően a környéki községek önállósodtak.

Napjainkban egyre élénkülnek Kapuvár országhatáron átnyúló gazdasági-üzleti kapcsolatai. A város 2000-ben megpályázta és elnyerte az ipari park rangot. A

2000–2006 évekre részletes programtervet dolgoztak ki a Ipari Parkkal és a termál-turizmussal kapcsolatos fejlesztések megvalósítására.

Kisvárosok a mai és jövőbeni településhálózatban

Ma világunk értékrendjét egyre inkább a városiasodás, a városi életforma határozza meg. A nemzeti és nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem és az agráripár szinte kiszorította a parasztságot az élelmiszertermelésben betöltött évszázados szerepéből. 1945 óta nagymérvű foglalkozás-átstrukturálódás történt. 1945 után a Kisalföld egykori mezővárosaiban még közel 50% volt a mezőgazdasági keresők aránya (Enyedi 1988). A következő évekre jellemző a keresők fokozatos átrétegződése az ipari és a szolgáltató szektorba. Az ötvenes és még inkább a hatvanas, hetvenes években a várossá kiemelt egykori mezővárosokban (Kapuvár, Mosonmagyaróvár, Csorna) intenzív iparfejlesztés történt, ezután a keresők majdnem fele már az iparban dolgozott. Ezekbe a településekbe a környéki falvakból ingázni is kezdtek – bár részben csak szezonális jelleggel (Rétvári 1974). A rendszerváltozással az ipar fokozatos minőségi átalakulása mellett főleg a szolgáltató-szabadidős szektor további erősödése várható.

A trianoni döntés nyomán a kisalföldi településhálózat – Pozsony elkülönítése elenére – összességében kisebb térszerkezeti torzulást szenvedett, mint az Alföld, amely keleten jelentősen meggyengült Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, ill. a partiumi vasútvonal határon túlra kerülésével. A kieső szervező szerepet Szeged, Békéscsaba, Debrecen és Nyíregyháza csak lassan és hiányosan vette át. Észak-Dunántúlon ilyesmi nem történt, azonban igazi nagyváros hiányában több hasonló rangú város rivalizálása jellemző.

Trianon után a legtöbb vasúti és közúti mellékvonalon megszüntették a határártjárást. A Kisalföldön a közlekedési hálózatok kényszerű megváltozásával elsősorban a kisebb települések – köztük néhány egykori mezőváros – a korábbinál előnytelegebb térszerkezeti helyzetbe kerültek. A határátkelők fokozatos újranyitása enyhíti a térszerkezeti hiányosságokat, újrafogalmazódnak a gazdasági és szomszédsági kapcsolatok. Észak-Dunántúl lakosságának egy kis része már a szomszédos Ausztriában vállal munkát.

A termelési módok gyökeres átalakulása, a térszerkezeti átrendeződés kihatott a városhálózat fejlődésére is. Egyes települések dinamikusabban továbbfejlődtek, míg mások megtorpanak, ill. megrekedtek a fejlődésben. Az egykori kisalföldi mezővárosokat mai állapotuk szerint négy fő kategóriába sorolhatjuk (az időközbeni névváltozásokat nyíllal jelöltük):

- 1) Mezővárosból kis-, ill. közép méretű várossá lett, város-jelleg tekintetében folyamatosan továbbfejlődő települések (Pápa, Kapuvár, Csorna, Kisbér, Devecser, Ság–Kiscell→Celldömölk),
- 2) Mezővárosból nagyközséggé, községgé visszaminősített olyan települések, amelyek a jelenkori térszerkezetben is kedvező helyzetük és szerepük alapján

- a jövőben kisebb ellátó központ (kisváros) jellegükben erősíthetők (Rajka, Hédervár, Lébény, Mosonszentjános→Jánossomorja, Beled, Szany, Tét),
- 3) Mezővárosból faluvá visszaminősített olyan települések, amelyek léptékük és a jelenkori térszerkezetben elfoglalt kedvezőtlen helyzetük alapján a jövőben sem számíthatnak arra, hogy térségük kisebb ellátó központjává fejlődjenek (Mihályi, Szil, Tüskevár, Somlószlós),
 - 4) Önálló mezővárosból más városok agglomerációjába betagozódó települések (Győr melletti Gönyű vagy a Mosonmagyaróvár melletti Halászi).

Ha a volt mezővárosokat és az egykori mezővárosoknak megfeleltethető léptékű mai kisközpontokat együttesen vizsgáljuk, akkor egy ötödik kategóriát is felállíthatunk:

- 5) Olyan települések, melyek nem voltak mezővárosok, de mára kisebb ellátó központtá fejlődtek. Ezek egy részét a városhiányos területeken (ilyen a Kisalföld belseje) célszerű várossá fejleszteni (pl. Bábolna).

Az 1971-es Országos Településfejlesztési Konceptió (VÁTI) az országban 210 települést irányzott elő központi funkcióra, figyelembe véve a városhiányos térségeket is. Ezen „öntudatra ébresztett települések” egy része később kiharcolta a várossá nyilvánítását. A várossá nyilvánítások nem egyenletesen és nem következetesen történtek (1997-ben város lett például az 1500 lakosú Zalakaros üdülőfalu is). Egyes területek városhiányosak maradtak a mai napig. A településhálózat egyenlenségei összefügghetnek földrajzi, történelmi vagy igazgatás-hierarchiai tényezőkkel, de ellensúlyozhatók a tudatos településhálózat-fejlesztési politikával (Lovász 2000). A településhálózat jövőbeni minőségi továbbfejlesztését illetően felmerül a kérdés, hogy helyes-e csupán a szélsőséges „város” és „falu” kategóriákban gondolkodni. Véleményünk szerint a városhiányos területek hiányzó központjaiként hasznos lehetne egy köztes, ún. „kisváros” közigazgatási kategória is, amely természetesen a történelemből ismert mezővárosok szerepével csak távolról rokonítható (a mezőváros kategória nemcsak történelmi okokból nem hozható vissza, hanem azért sem, mert a hagyományos értelemben vett mezőgazdálkodás településformáló ereje a múlté).

Győr-Moson-Sopron megye déli határa mentén kelet–nyugat irányban végighúzó városi hiányos területsávot találunk, ez azonban csupán részben magyarázható a Rába-szabályozások előtti mostoha környezeti adottságokkal (Ihrig 1973; Pájer 1990). A városhiány konzerválásában a megfelelő feltáró utak hiánya is jelentős szerepet játszik (Szörényiné Kukorelli 1994). Az említett területsáv úthálózat-fejlesztéssel élénkíthető, azonban a térségben a közeljövőben várossá fejlődni képes települést alig találunk (Máthé 1994). Úgy véljük, hogy ilyen esetben a térségfejlesztő központok szerepét a hiányzó városok helyett a már javasolt ún. „kisvárosok” tölthetnék be (Szany, Beled, Répcelak, ill. a 4000-es lakosú Csepreg, amely városi rangra emelkedett néhány éve).

A 20. században a vasútnak óriási szerepe volt a városfejlődés előmozdításában. Az 1980-as évektől kezdve azonban e téren ismét a közút tölt be domináns szerepet. A főút- és autópálya-hálózat korszerűsítése mellett a jövőben várhatóan előtérbe

kerül a falvak, községek, nagyközségek (gyakran egykori mezővárosok) közötti ún. településközi utak kiépítése. A kisebb települések közötti közvetlen összeköttetések megteremtésével nagyban oldódhat az országos, megyei és járási szinten is sugaras alaprendszerű úthálózatunk, amely az egykori hatalmi-igazgatási rendszert képezte le. A körirányú kapcsolatok erősítésével, az úthálózat policentrikus rácsrendszerűvé fejlesztésével demokratikusabb térszerkezet alakul ki. A kisebb települések előtt így újfajta gazdasági-kulturális távlatok nyílnak meg (Somfai 1998).

Az ismertetett településfejlődési folyamatok tanulságaként a magyar városhálózat egy lehetséges jövőképét – a múltból kiindulva és a jelenkori fejlődési tendenciákat, szükségleteket figyelembe véve – a következőképpen lehet felvázolni: a magyarországi városhálózat-terminológiát differenciálni indokolt főváros, megyei jogú város, (közép)város és kisváros kategóriákra (a besorolás kritériumai további kutatással pontosítandók). A kisvárosok – hozzávetőlegesen 10 000 lakosig – a térszerkezet kisebb falucsoportjaiban (kistérségekben) ellátó kisközpont szerepét töltenének be. Ilyenek lennének egyes volt mezővárosok és olyan települések is, amelyek ugyan nem voltak mezővárosok, de a mai városhiányos területeken a kisközpontok szerepét a jövőben elláthatják. A térszerkezet-fejlesztés egyik célja, hogy biztosítsa a kisközpontok megfelelő területi eloszlását, ezáltal tegye lehetővé a kistérségeken belül a nagyjából egyenletes ellátást és segítse elő megfelelő munkahelyek teremődését. Egy-egy kistérség központja látná el a korábbi mezővárosokéhoz csak távolról hasonló feladatokat. A kistérségek napjainkban „tanulják” meg például, hogy fejlesztési programjaik megfogalmazása után miként pályázhatnak meg és használhatnak fel európai uniós és hazai vidékfejlesztési támogatásokat – a partnerség és a szubszidiaritás jegyében (Sain 2001).

Településhálózatunk távlati fejlődésének modellezésekor változtatás nélkül nem vehető át a fejlett országok hálózati struktúrája – mások a történelmi és társadalmi feltételek. A településrendszer fejlődése igen bonyolult folyamat, igazából nem irányítható, nem tervezhető, csak befolyásolható. A tervezők feladata, hogy a településfejlődés spontán törvényszerűségeit időben felismerjék és helyes korrekciókkal a fejlődést tudatosan elősegítsék (Enyedi 1988).

A térségi településstruktúra átalakulása-átalakítása nem csak az ellátás körülményeire és a munkaerőpiacra van hatással: befolyásolja az önkormányzatok költségvetési politikáját, de akár egy település ingatlanforgalmát is. A központi jellegű rendeltetések erősödése, ill. a hatására megmutatkozó fokozott kereslet hatással van a meglévő épületállomány sorsára. Megnö az igény a bontás, felújítás, bővítés, ill. új épületek építése irányába, emellett a települések peremterületein is megnő az építési telket keresők száma.

A szakembereknek helyes válaszokat kell adni a település életképességét mutató új funkciók (pl. kisüzem, benzinkút, telephelyek, bevásárlóközpont, diszkó stb.) városképi befogadására, műszaki-építészeti megfeleltethetőségére is. Ehhez a túl merev, alapvetően tiltó szemléletű építésszabályozást fel kell váltani az alternatívákat is hordozó és azokhoz okos peremfeltételeket rögzítő építésszabályozással. Például az új típusú lakótelkeknek a hagyományos lakófunkció mellett a számtalan és

szerteágazó új igénynek is meg kell felelnie (a korábban „garázsba kényszerült” vállalkozások helyett a lakóövezetbe még „beférő”, korszerű csendes törpeüzemek stb).

A központi jellegből fakadó intenzívebb fejlődés nem csupán a műemlékek, hanem az általános városképi értékek, sőt a természeti értékek védelmében is fokozott figyelmet kíván.

Mezővárosi értékek védelmének lehetőségei

Mit és hogyan lehet reálisan megőrizni?

A társadalmi-gazdasági változások, erkölcsi avulás a környezetünket alkotó elemek átépítésével, pusztulásával, lebontásával járhat, ez az élet természetes velejárója. Fontos ezért megnevezni a meglévő épített és táji-természeti környezet azon részét, melyet meg kívánunk őrizni. Erre azért is szükség van, hogy a közösség érdekében megóvandó objektumok ne essenek egyéni érdekek áldozatává. A megőrzés akkor hatékony, ha a helyi közösség felé kellően meg tudjuk indokolni annak szükségességét: a védelem nemcsak történeti szempontból fontos, hanem azért is, mert a meglévő települési környezet az identitástudatot erősíti, a településre jellemző egyéni és társadalmi létformákat őriz, az emberbe mélyen bevésődő „ittthon vagyok” tudat természetes közegét jelenti. – A települési értékek bemutatására alapozott idegenforgalomnak köszönhetően számos formában jelentkező jövedelmek aláhúzzák a történeti településrészek megőrzését a gazdaságosság oldaláról is.

A múlt legnyilvánvalóbb emlékeinek – várak, kastélyok, műemlékek, terek, történeti parkok – megbecsülésén túlmenően cél a történeti, kulturális és természeti értékeket hordozó mezővárosi épített és táji környezet komplex megóvása. Védeni indokolt egyes építményeket (műemlékeket, helyi építészeti emlékeket, népi műemlékeket) és kapcsolódó környezetüket. Védendők a település morfológiai értékei: településszerkezeti adottságok, térarányok, beépítési módok. Jellegzetes utca- és térrészletek: városképi, ill. településtörténeti szempontból értékes rétegezett együttesek, épületcsoportok. A települési értékek védelme a befogadó táji-természeti környezet védelme nélkül nem lehet teljes.

A lakosságban tudatosítani kell saját településük értékeit és azt, hogy az értékek gazdái elsősorban ők maguk. Az állami szintű támogatási rendszerek mellett elsősorban települési szintű programokat kell teremteni, hogy a helyi szereplők is aktívan rész vehessenek a megóvás, felújítás, továbbfejlesztés, felvirágoztatás feladataiban. A települési értékvédelemben tehát ugyanúgy a partnerség és a szubszidiaritás elvét kell követni, mint a kistérségi gazdaságstruktúra-fejlesztés pályázati rendszerénél. Az épített és környezeti elemek megőrzésének fontos feltétele, hogy azok a település életének, vérkeringésének továbbra is szerves részei legyenek: funkcióikat megőrizzük, ha arra ma is igény mutatkozik, vagy a revitalizálás során minél kevesebb változtatást igénylő új szerepeket kell találnunk.

Az Európa Tanács Kulturális Örökség Bizottsága 1993-ban kinyilvánította az „integrált értékvédelem” szükségességét. Ez a történelmi környezet fejlesztésénél azt

jelenti, hogy demokratikusan elfogadott aktív tervezési-hatósági politikával legtöbbször meg lehet nyerni a befektetők bizalmát az iránt, hogy hosszú távon megfelelő pénzügyi nyereséget tudnak elérni. Ezáltal élénkíthető a helyi gazdaság, növelhető a foglalkoztatottság is (Fejérdy 1996).

Az írás következő, befejező részében összefoglaljuk a mezővárosi értékek védelmének lehetőségeit a regionális együttműködésektől egészen a helyi védelemig.

Regionális és interregionális együttműködésekben rejlő lehetőségek, országos szintű értékfelmérés

A történeti település jelentős gazdasági, társadalmi és kulturális érték. Ahhoz, hogy sorsa pozitívan alakuljon, a megtestesült örökség helyes ismeretére, helyes értékelésére van szükség. Az egyes régiók a történeti, kulturális értékeket őrző települések lényeges jellemzőit tudományos alapokon, közösen kidolgozott módszerek és irányelvek alkalmazásával kívánják vizsgálni és értékelni. Ilyenfajta együttműködések szinterei a Történelmi Emlékek és Helyek Nemzetközi Tanácsa (ICOMOS) keretén belül a Történeti városok és Falvak Nemzetközi Bizottsága (CIVVIH), ill. a nyugat-magyarországi térség számára az Alpok–Adria Munkaközösség.

Az Alpok–Adria Munkaközösséget 1987-ben olyan régiók hozták létre, amelyek történeti és kulturális örökségük alapján összetartozónak tekintik magukat: olasz, osztrák régiók, Horvátország, Szlovénia és nyugat-magyarországi megyék (Győr-Moson-Sopron, Somogy, Vas, Zala). A Munkaközösség Kulturális Bizottsága hozta létre többek között a Történeti Központok Albizottságát. Meghatározásuk szerint a történelmi központ olyan sűrű, régi településszövetű település vagy településrész, amely őriz egykori gazdasági, politikai, kulturális, vallási és társadalmi struktúrákat. A történeti településrészek az egész településsel (és a természeti környezettel) szoros kapcsolatban állnak, elszigetelten nem kezelhetők. Fejlesztésüknél egyetértésre kell törekedni a lakossággal, ehhez az iskolától a tömegtájékoztatásig minden eszközt igénybe kell venni. Az Albizottság 1987. évi második jelentésében a vidék történeti településeinek vizsgálatára szólított fel, ehhez kapcsolódtak a tagországokban folyó egyes kutatások is, pl. Fertőrákoson (Winkler–Hartmann–Petzet 1992).

Pár évvel később már az is megfogalmazódott, hogy hazánkban az épített és természeti környezet értékeit országosan és szisztematikusan szükséges feltárni. Ezzel egyidejűleg a védendőnek ítélt karakterjegyeket olyan térinformatikai alapú adatbázisba kell foglalni, amely a térségi összefüggések (például a különböző fajta települési értékek sűrűsödési helyeinek) kimutatására is alkalmas. Magyarországon ilyen adatbázis az Országos Területi Információs Rendszer (TEIR), amelybe 1998-ig a kultúrtájak és történeti kertek, a műemlékek, valamint a régészeti emlékek-lelőhelyek kerültek bele, de már előrehaladott a településszerkezeti és népi építészeti-néprajzi adatok országos térinformatikai feldolgozása is (Máté 1999b).

Táji arculat védelme, környezetvédelem, zöldterületek

Az egykori mezővárost és dűlőkre tagozódó határát egy egységnek kell tekintelnünk. A vidéki táj szerkezetének változásai e határt érintik a legérzékenyebben. Arculata a történelem folyamán többször igen nagy mértékben átalakult, és ma is változik. A telkek átosztásakor, a tagosításkor vagy a melioráció (átfogó tájrendezés és talajjavítás) kapcsán gyakran fasorok, erdőrészek, dűlőket határoló cserjések semmisültek meg.

A természetvédelmet nem csak a természetvédelmi területekre, nemzeti parkokra kellene összpontosítani: a táji arculat részét képezik a kisebb erdőfoltok, vízfolyások, természetes vagy mesterséges tavak és a tájban ülő épített emlékek (kápolnák, kálváriák, egykori útelágazást őrző keresztek, gémeskutak stb.). Ezek egy részéről országos összeírás készült a kilencvenes évek elején az Útgazdálkodási és Koordinációs Igazgatóság kezdeményezése nyomán (Winkler 1997b). A hagyományos turista-útvonalak mellett tematikus tanösvények is létesíthetők. Kerékpárutak nemcsak közlekedési utakkal párhuzamosan vezethetők, hanem nyugati szomszédainkhoz hasonlóan természeti környezetben is (pl. felszámolt kisvasutak töltésein).

A településbelső kultúrzöld-felületei és a külterületek táji környezete közötti átmenetet képviselő településszéli zöldterületeket indokolt lenne parkerdőkké, pihenőtertekké fejleszteni. A településtől sétatávolságra (1–1,5 km) található kiemelt turista-úticélok (pl. az egykori mezővárosok szőlőhegyei, „pincevárosai”, kálváriadombok, emlékhelyek) megközelítését telepített fasorokkal, sétányokkal indokolt gazdagítani. A településbelsőben a sokféle alakban megjelenő zöldjeinek „gondozása” mellett a településtervezőknek nem szabad elfeledkezniük az újabb városi zöldterületek létesítéséről sem, és a településeken található, még rendezetlen zöldterületekben rejlő potenciális lehetőségeket is fel kell ismerniük (pl. folyópartok).

Településszerkezet értékeinek védelme

A települési örökség az épített környezet történeti települési értékeinek összessége. Nem egyszerűen a történeti objektumokat jelenti (épített örökség), hanem az azok által létrehozott térbeli rendet, az általuk megnyilvánuló településképet. A települési örökségnek igen fontos része a térbeli elemek sokasága között kirajzolódó településszerkezet, azaz az utca- és térrendszer, sőt az épületek „alatt” nyugvó telekrendszer is. A településszerkezet csak a településeket befogadó tájjal együtt értelmezhető igazán, tekintettel a történelmi léptékű gazdálkodási-életmódbeli és térszerkezeti kölcsönhatásokra (Máté 2001).

A települések – köztük a mezővárosok – településszerkezetének kutatásával többek között Meggyesi Tamás foglalkozott. Tézisei összefoglalójában megfogalmazta, hogy az emberi környezet korlátlan számú egyetemes archetípusból épül fel. A hagyományos környezetkultúrák gyakran korszerűbb, használhatóbb megoldásokat hordoznak, mint a modernnek tekintett település- és lakásépítési szokások. Ennek a felismerésnek a kamatoztatásához azonban feltétlen túl kell lépni a műemlékvéde-

lem hagyományos szemléletén, és értéknek kell tekintenünk azokat a településszerkezeti, elrendezésszerű, morfológiai és szellemi adottságokat is, melyek ma még sok helyen pusztulásra vannak ítélve. Új szemléletű kutatásokat kell végezni, melyeket a történeti földrajztudományra alapozunk (történeti térképek, helytörténeti monográfiák elemzésével). A települések vizsgálatakor ún. természetes övezeteket célszerű azonosítani (amelyekben az úthálózati rendszer, az épületeknek a telekhatárokhoz való viszonya, az épületek jellege és az ottélők társadalmi összetétele is többé-kevésbé homogén). A természetes övezeteket összehasonlító morfológiai elemzésnek kell alávetni, hiszen hasonló morfológiai típusok eltérő fejlődés eredményeképpen is létrejöhetnek (és fordítva: eltérő fejlődési utak során hasonló morfológiai típusok is keletkezhetnek). Az ún. genetikai tipológia keretében a morfológiai képletek történeti fejlődés során bekövetkező elváltozásait is fel kell tárni (elsősorban a beépítés és az épületkonfigurációk fejlődési fázisainak megállapításával). Meggyesi Tamás már 1994-ben megfogalmazta, hogy a fellelt értékeket települési arculattárban célszerű összefoglalni. Ehhez a tevékenységhez nem elegendő a településszerkezet és épületállomány ismerete. Empátia kell a térszituációról térszituációra feltárló település, és a benne lakozó „genius loci” megérzéséhez, otthon kell lenni a részletek világában is (Meggyesi 1994).

A településszerkezet sokoldalú történeti elemzése olyan szemléleti átalakuláshoz vezethet, amely a meglévő értékek felismerésén és védelmén túlmenően a beavatkozások-átalakítások, sőt az új településrészek tervezésekor is különleges érték-többlet-teremtő igényként és érzékenységgként jelenik meg – szemben a sematikus gondolkodásmóddal. A településtervezők asztalán a meglévő településszerkezet formakincséből intuitíve táplálkozva olyan új településrészek születhetnek, amelyeknek kellően hierarchizált és a történetihez hasonló változatosságú út- és térrendszerük van. Mindehhez természetesen a mai kor igényeinek is megfelelő telekalakítást és beépítésmódokat indokolt párosítani (Somfai 2001b).

Műemlékvédelem

Az 1997. évi LIV. megújított műemlékvédelmi törvény áttörést hozott a kisvárosok műemlékvédelmében is. Ez a törvény már nem hatályos, mivel helyette a még komplexebb szemléletű kulturális örökségvédelmi törvény lépett hatályba (2001. évi LXIV. törvény).

1997-ben megszűntek a régi „műemlék”, „műemlék jellegű épület”, „városképi jelentőségű épület” kategóriák. Ezek helyett a korábban összefoglaló névként is használt „Műemlék” fogalmat vezette be a törvény, ezzel kiküszöbölte a végtlen vagy akaratlagos félreértelmezéseket, amelyek már igen sok kárt okoztak („csak” műemlék jellegű). Új fogalmak is születtek: „műemlék”, „műemléki jelentőségű terület”, „műemléki környezet”, és „műemléki helyreállítás”, „védett műemléki terület” (a „műemléki jelentőségű területek” és a „műemléki környezet” tartoznak bele). Az 1997. évi törvény kiemelte, hogy a műemlékeket nem szabad zárványként kezelni. Meg kell akadályozni az olyan „megoldásokat”, melyek azelőtt kézenfekvő

beépítendő területnek tekintették a kastély parkját, a templom kertjét, és így évszázadokkal ezelőtt kialakult történeti városmagokat, városszerkezetet robbantottak széjjel – a mai teleknagyságok és beépítési százalékok alkalmazásával. Az 1997. évi törvény már nem egyedi műemlékek védelmében, hanem összefüggésekben kívánt gondolkodni. A műemlékek szorosan vett környezetét (a szomszéd ingatlanokat) és a műemlék tágabb környezetét is bizonyos kontroll alatt szándékozott tartani. A 2001. évi kulturális örökségvédelmi törvény szerint a kulturális örökség felöleli a régészeti érdekű területeket, a régészeti lelőhelyeket védőövezeteikkel, a régészeti emlékeket, a műemlékeket, a műemléki értékeket és műemléki területeket, valamint a kulturális javakat. A műemléki érték fogalmába épített örökségi elemek tartoznak (történeti, művészet, tudományos vagy műszaki emlékek), valamint ezen elemek rendeltetésszerűen összetartozó területe, együttese, rendszere. Figyelemre méltó, hogy műemléki védelem alá vonhatók a történeti kertek, temetők, sőt olyan történeti táj(egységek) is, amelyek a természet és az ember együttes munkájának eredményei és kulturális szempontból jelentősek.

Egykori mezővárosok történeti belvárosainak új szemléletű rehabilitációi közül szép példa Kapuvár főtéri tömbje, ahol a patinás épületek felújításán túlmenően azokat új módon kapcsolták be az élet vérkeringésébe az épületek részbeni funkcióváltásával, ill. azzal, hogy a hangulatos belső udvarokat a nagyközönség számára megnyitották. További módszertani újdonság a meglévő értékekre igen érzékeny, ún. telkenkénti építésszabályozás elve (Winkler 1980). A hiányzó foghíjak beépítésekor az új elemek tiszteletben tartották a meglévő térbeli rendszert – annak arányait és léptékét, minőségét. Nem bontották meg az együttes harmóniáját, hanem hozzájárulnak annak gazdagításához. Hasonló gondolkodásmódra szólít fel a Történeti Városok Nemzetközi Chartája is, amelyet 1987-ben fogadtak el (Fejérdy 1996).

Történeti kisvárosainkban elsősorban a településmag és a történeti településrészek egyes részei szorulnak műemléki védelemre. Bizton védelemre számíthatnak a történeti településben „idegenforgalmi logo”-nak számító elemek: a vár, templomok, műemlékek, történeti terek. Ezen felül az „Épített környezet alakításáról és védelméről” szóló (szintén 1997. évi) megújított építési törvény szellemében a helyi közösség is oltalma alá vonhat épületeket az ún. „helyi építészeti emlékek” megnevezésével. A Nyugat-Dunántúlon Pápa egykori mezőváros volt az első olyan város, ahol 1997-ben a részletes rendezési terv kapcsán a „helyi műemlékek” listája elkészült (Winkler 1997a). Ma már ott tartunk, hogy a helyi jelentőségű emlékeket is figyelembe kell venni a településtervezés minden fázisában – erre 1990 óta a Granadai egyezmény is kötelezi hazánkat (Máté 1999b).

A helyi védelem céljait szolgálta korábban a ma is létező „Műemléki jelentőségű terület” kategória. Főként városaink középkori belvárosait sorolták ide, ellenben az egykori mezővárosok védelmében csak kivételesen alkalmazták (pl. Hollókőn). Ezt az úrt a jövőben – főként rendezési tervek, ill. a helyi építészeti szabályzat közvetítésével – a műemlékvédelemnél tágabb értelmű, komplexebb szemléletű jellegvédelem (építész szóhasználattal karaktervédelem) töltheti be.

Jellegvédelem

Történeti településeink – köztük mezővárosias településeink – szépségét az épített közegnek a természeti látványhoz kötődése adja meg. A jellegvédelem az épített elemek és az azokat befogadó táji környezet együttesének védelmét jelenti (nem keverendő a tisztán természeti környezetre figyelő természetvédelemmel). A jellegvédelem (más szóval karaktervédelem) fontosságát Pogány Frigyes évtizedekkel ezelőtt az elsők között ismerte fel és hangoztatta.

A jellegvédelem az értékesnek felismert tájba ágyazódó építészeti együttes lehető látványi fenntartása a megváltozott gazdasági, társadalmi, műszaki és egyéb adottságok mellett. Túlmutat a műemlékvédelmen annyiban, hogy az építészeti együtteseket nem történeti hűségükben kívánja fenntartani, hanem elsősorban a környezetükhöz való viszonyukban. Amennyivel ez a kritérium pontatlanabb, annál nagyobb körültekintés és dinamizmus szükséges teljesítéséhez (Kubinszky 1995).

A jelleg az épített közeg és természeti környezete közötti egyensúly sajátos esete. Ilyen például az alföldi mezővárosok belső képében az akácfa + földszintes ház-sor, vagy a mezővárosokhoz kapcsolódó szőlőhegy + a vincellérházak. Sok esetben harmadik tényező is belép: terep, tópart stb. Évszakok szerint is változhat a fő tényezők dominanciája.

A jelleg a kiterjedését illetően szűkebb vagy néhány esetben nagyobb területre általánosítható. Szűkebb értelmű jelleg pl. Mezőkövesd földszintes házainak kertes negyede, tágabb a Keszthelytől Füzfőig húzódó Balaton parti beépítés.

A jelleg sajátossága a változás is. Nemcsak a természeti környezet változik, hanem az urbanizálódás révén az épített közeg is. Gyönyörű fésűs beépítésű hagyományos településrészeink az agrártermeléshez szervesen kötődtek. A 20. század ötvenes éveitől a hetvenes évekig jellemző földszintes, sátozott új építésű házakat idegennek éreztük a régi egyszerű zsúpfedésű, nyeregtetős házakhoz képest, pedig alapvetően a fejlődés, korszerűsödés megkövetelte módosulás volt (Székely 2001). A hagyományos település léptékével, a fásítással jobban összeegyeztethető volt, mint a kertes településrészekon később épített, kétszer olyan magas, mai szemmel is kulturálatlanabb megjelenésű, léptékevesztett emeletes házak. A szakemberek felismerték a településképre leselkedő veszélyt, de a jellegvédelem eszköztárának hiányában nem tudtak mit kezdeni a korszerűsítés feszítő igényéből születő új építményekkel.

A történeti városmagok közlekedési tehermentesítését az elkerülő utak építése örövendetesen elősegítheti, azonban ez a nagy forgalmú és óriási területigényű bevásárlóközpontok, áruházak városszélre településével jár. Kellő körültekintés hiányában ilyenkor könnyen felborulhat a táj és a település hagyományos kapcsolata. Ez a kivételes természeti környezetű településeket fokozottan veszélyezteti (Fejérdy 1996).

Tanulság, hogy a jellegvédelem eredményesen ott alkalmazható, ahol a szép látvány mögött az élet megkövetelte tartalmi optimum is fenntartható. A jellegvédelem komplex feladat, minden eset egyéni elbírálást kíván. A jellegvédelem (építészhőhasználattal karakterszabályozás) során jól megválasztott jelleg-tényezők közül

(pl. az épülettömegek léptéke, szintszám, tetőhajlásszög, tetőfedés anyaga, növényfajok stb.) csupán a legfontosabbak megtartását célszerű előírni. Túl sok jellegzetesség előírása nehezíti a betartást, a lényeges vonások mellőzése pedig hatástalanná teszi a védelmet (Kubinszky 1995).

Záró gondolatok

A vázolt történeti elemzések tanulságai az egykori mezőváros-hálózattal nem azonos mai kisváros-hálózat tudatos fejlesztését segíthetik. A nemzeti energia legcélszerűbb felhasználása érdekében többek között figyelembe kell venni a települések gazdasági potenciálját, emellett tágabb térszerkezetük adottságait és jövőbeni lehetőségeit. A gazdasági szempontokon túlmenően a települések történeti településszerkezetét, az épített és természeti környezet harmonikus együtteseit indokolt megővni, sőt jellegük lényegi vonásaira figyelemmel kell lenni az új építésekénél is. Ez nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy a „genius loci”, azaz a hely szelleme is megőrződjön, gazdagodjon.

A múltból a jövőbe mutató értéktudatos településfejlesztéssel lehet Magyarország igazán újra szerves része a sokszínű, egyéni arculatokból felépülő Európának.

Irodalom

- Bácskai V. (1965) *Magyar mezővárosok a 15. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárh J. (1996) *Szállások, falvak, városok*. Kalocsai Múzeum, Kalocsa.
- Beluszky P. (1999) *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Boros F. (1957) Adatok Magyarország településszállománynak XVII. századi fejlődéséhez. – *Földrajzi Értesítő*. 6. 459–474. o.
- Enyedi Gy. (1988) *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdősi F. (1991) *Kommunikáció és térszerkezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Faragó S. (szerk.) (1974) *Kapuvárról írásban és képekben*. Városi Tanács, Kapuvár.
- Fejérdy T. (1996) A történeti városok, a fenntartható fejlődés és a turizmus kapcsolatáról. – *Műemlékvédelem*. 4. 240–245. o.
- Felhő I. (szerk.) (1970) *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet: Dundántúl*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Fényes E. (1841): *Magyar országnak s a hozzá tartozó kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, I. leíró kötet*. Trattner–Károlyi Kiadó, Budapest.
- Gimes E. (1972) *Kapuvár Útikalauz*. Győr-Sopron Megyei idegenforgalmi Hivatal, Győr.
- Göcsei I. (1943) *Kapuvári – Rábaköz földrajza*. Horthy Miklós Tudományegyetem, Szeged.
- Gyórfy I. (1943) *Magyar falu magyar ház*. Turul Kiadó, Budapest (reprint: Akadémiai Kiadó, Bp. 1987).
- Györi R. (1999) Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. – *Tér és Társadalom*. 4. 77–106. o.
- Hofer T. (1960) A magyar kertes település elterjedésének és típusainak kérdéséhez. – *Műveltség és Hagyomány* I. 331–350. o.
- Hofer T. (1980) A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. – Pölöskei F., Szabad Gy. (szerk.) *A magyar tanyarendszer múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–60. o.
- Ihrig D. (szerk.) (1973) *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- Istvánfi Gy. (1997) *Az építészettörténete: Óskor, Népi építészet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Iván L. (1994) Településföldrajzi sajátosságok a dél-alföldi Duna-völgy középfalvaiban. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 101–115. o.
- Kubinszky M. (1995) *Táj-és építészet*. Mezőgazda kiadó, Budapest.
- Láng T. (1986) *Településtervezés I. Kézirat*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- László Gy. (1944) *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar Élet Kiadó, Budapest.
- Lengyel A. (1944) *Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében*. Győr vármegye közönsége, Győr.
- Lovas Gy. (2001) 125 éves a Győr-Sopron közötti vasútvonal. – *Soproni Szemle*. 3. 297–318. o.

- Lovász Gy. (2000) Magyarország településhálózati térképei. – *Területfejlesztés – Regionális kutatások*. Pécs. 191–199. o.
- Marosi S.–Szilárd J. (1974) Domborzati hatások a gazdálkodásra és a településekre. – *Földrajzi Közlemények*. 3. 185–196. o.
- Martin, D. (szerk.) (1994) *Második közös jelentés a történeti központokról*. Mladinska Knjiga, Ljubljana.
- Máté Zs. (1989) Szeged XVI. századi helyrajza. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XIV. kötet. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 5–57. o.
- Máté Zs. (1998) Falusi települések és településszerkezetek a Kárpát-medencében. – *Falu Város Régió*. 8. 14–21. o.
- Máté Zs. (1999a) Korai falusi településszerkezetek a Kárpát-medencében. (8th International Conference of Built Heritage Conservation, Tusnad, 1999) – *Tusnad'99*. 64–69. o.
- Máté Zs. (1999b) A kulturális örökség mint térségi összefüggérendszer. – *Falu Város Régió*, 6., 3–8. o.
- Máté Zs. (2001) A városrendszer mint műemlék. – *Falu Város Régió*. 6. 6–9. o.
- Máthé M. (1994) Kistérségi funkciók ellátása, potenciális városok Győr-Moson-Sopron megyében. – *Falu Város Régió*. 5. 39–41. o.
- Meggyesi T. (1994) *Az alföldi halmazos települések morfológiája*. (Akadémiai doktori értekezés). Budapest.
- Mendöl T. (1932) *Táj és ember*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Mendöl T. (1963) *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mikó S. (1968) Jobbágysors Sopron megyében a XVII. és XVIII. században. – *Soproni Szemle*. 1. 11–19. o. és 2. 123–129. o.
- Novák L. (1986) *Településnéprajz*. Arany János Múzeum, Nagykőrös.
- Novák L. (1989) *A három város építészete*. Arany János Múzeum, Nagykőrös
- Ollram F. (1941) *Csorna település- és gazdaságföldrajza*. Egyházmegyei Nyomda, Győr
- Papp-Váry Á. (szerk.) (1991) *Történelmi világtalasz*. Kartográfiai Kiadó, Budapest.
- Pájer I. (1990) *Rábaköz népének védekezése az áradások ellen 1870–1889*. Rábaközi Művelődési Egylet, Csorna
- Perényi I. (1972) *Településtervezés*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rechnitzer J. (szerk.) (1988) *A Rábaköz térszerkezete*. MTA RKK ÉDO, Csorna–Kapuvár.
- Rétvári L. (1974) A foglalkozási – területi átrétegződés néhány kérdése Győr vonzáskörzetében. – *Győri Tanulmányok*. 2. 37–55. o.
- Rosivall Á. (szerk.) (2000) *Pannonhalma–Váralja szabályozási terv, vizsgálatok*. Rosivall Tervező Iroda, Budapest.
- Sain M. (2001) Társadalmi párbeszéd és partnerség a vidékfejlesztésben a kistérségi agrárstruktúra és a vidékfejlesztési programok kapcsán. – *Falu Város Régió*. 5. 18–19. o.
- Simkovits Gy. (1965) A mezőgazdasági termelés és a termelőerők fejlődésének néhány vonása Sopron megyében a XIX. század végén. – *Soproni Szemle*. 2. 115–126. o.
- Somfai A. (1998) A helyi- és mellékutak hálózatának továbbfejlesztési lehetőségei. – *Közüti és Mélyépitési Szemle*. 12/b. 515–522. o.
- Somfai A. (2001a) A domborzat és a folyómeder-vándorlás szerepe Győr római kori és középkori településszerkezetének alakulásában. – *Falu Város Régió*. 1. 22–28. o.
- Somfai A. (2001b) A domborzat szerepe a dunántúli települések szerkezetében. (10th International Conference of Built Heritage Conservation, Tusnad, 2001) – *Művelődés*. 4. 21–24. o.
- Somfai, A. (2001c) Geomorphology Based Settlement Structure Research on Nearly Flat Grounded Hungarian Cities (The 3rd International Congress of PhD Students, Miskolc, 2001. augusztus 13–19.) – *Engineering Sciences. Volume II*. 771–778. o. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- Soproni E. (1940) *A kultúrsarok gondjai*. A Magyar Társaság kiadása, Budapest.
- Székely J. (2001) Sátorotétos családi házak. – *Arc*. 6. 30–43. o.
- Szőrényiné Kukorelli I. (1994) Répcesík, a centrum nélküli kistérség. – *Falu Város Régió*. 5. 42–45. o.
- Tóth Z. (2000) Településkörnyezet II. Az épített környezet. – Enyedi Gy. (szerk.) *Magyarország településkörnyezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 151–185. o.
- Tuba L. (szerk.) (1998) *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve*. CEBA Kiadó, Győr.
- Varga J. (1998) Kapuvár. – Tuba L. (szerk.) *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve*. CEBA Kiadó, Győr. 489–509. o.
- Winkler G. (1997a) Épített környezetünk védelme a Nyugat-Dunántúlon. – *Honismeret*. 3. 27–32. o.
- Winkler G. (1997b) Történeti utakon. – *Közüti közlekedés- és Mélyépitésstudományi Szemle*. 12. 447–448. o.
- Winkler G. (1980) *Kapuvár belváros részletes rendezési terve*. Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat, Győr.
- Winkler, G.–Hartmann, U.–Petzet, M. (1992) *Fertőrákos*. Karl M. Lipp Verlag, München.
- Winkler G. (1998) A premontreiek és Csorna fejlődése. – Szalontai J. (szerk.) *Tárgy és Jelentése*. (Rábaközi tanulmányok). Csonai Múzeum, Csorna. 209–225. o.

THE DIFFERENCE BETWEEN THE MARKET-TOWNS IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN AND THE SMALL HUNGARIAN PLAIN, PROTECTION OF SMALL TOWN VALUES

ATTILA SOMFAI

The author deals with investigations of historical Hungarian settlements, widely in time and space, mainly villages and oppidums (market-towns) on the North-Transdanubian part of Hungary. His investigations are focused on the structure, i.e. on street and square composition, and also on parcel system.

In Hungary, there is a certain particular contrast in historical settlement developments characteristic for the both great parts of the country (Transdanubia and the Great Hungarian Plain, the western and the eastern parts of the country, respectively). Settlement structure of historical villages and market-towns can be divided into two main groups on the basis of their morphological composition: There are mainly line-type settlements with conglomerate-like composition characteristic for the whole Transdanubian part of the country (therefore for the Small Hungarian Plain, the northern region of Transdanubia also), and many cluster-type settlements with double inlot composition characteristic for the Great Hungarian Plain (most of them being nearly round shaped) on the other side. Within both main groups, lots of subgroups can be distinguished. Certain subgroups are nowadays very difficult to recognise, owing to the settlement parts joined, annexed or built to the kernel in later times, also there are examples for the great extent modification and change of the historical settlement structure, as well.

Reasons for these disparate settlement developments typical on the Transdanubian and the Great Hungarian Plain regions, respectively, are – among others – the following features: different kind of economy applied in the middle ages (viz. advanced geponical culture for the Transdanubian region, and in the contrary, dominant animal husbandry on double inlot settlements on the Great Hungarian Plain), different geomorphological features (the average relief height differences on settlements on the Great Hungarian Plain reach only half a metre, on the Small Hungarian Plain 2–3 metres, on the Transdanubian hilly settlements 5–10 metres, and on mountain settlements 50–100 metres), protection aspects (there were better defensible near-round shape settlements on the Great Hungarian Plain), as well as differentiated society structure (there was individual-like society on the Transdanubian region while forming more solidary, collective society against the Turk conquerors on the Great Hungarian Plain region), and on the Transdanubian region, effects of settlements traditions from the neighbouring countries, as well.

It is shown through investigations of historical settlements that main elements of ichnography of historical settlements thought as “unsubstantiated irregular” are, in many cases, determined by topographical features, and “being once and unreproducible” physiognomy of the settlements is partially drawn back to these characteristics. This recognition can stimulate settlement planners to better evaluation of the historical fibre of the settlements and contribute to the change of attitude of practical settlement planning as may be experienced even in our days. During development of settlements, the target is no more the protection of certain monument buildings or aggregations of buildings, certain streets or squares but integrated protection of the whole constructed settlement environment and the incorporating neighbouring natural landscape, together the so-called “character protection”.